

Het Wilhelminapark te Breda en zijn omgeving Van onroerendgoedoperatie tot beschermd stadsgezicht¹

door

GERARD OTTEN

Inleiding

Verschillende malen reeds is het Wilhelminapark in Breda onderwerp geweest van studie, en niet zonder reden.² Het park is ontworpen is door de bekende Nederlandse tuinarchitect Leonard A. Springer en het is het op één na oudste stadspark van Breda. Tot nu toe is altijd verzuimd de originele stukken betreffende de aanleg van dit park te raadplegen. Nu dit gemis hersteld is, zijn we in staat de aanleg van het park te plaatsen in de stedenbouwkundige ontwikkeling van Breda en kunnen we ook beter de rol van het park beoordelen binnen het oeuvre van Springer.

In dit artikel zullen we uitvoerig ingaan op de aanleg van het Wilhelminapark en het ontstaan van de bebouwing eromheen. Vaak immers wordt de ontwikkeling van een park op zichzelf beschreven terwijl juist de samenhang met de omgeving en de aanleiding tot de aanleg van het park vanuit de exploitatie van bouwgrond boeiende onderwerpen zijn. Hiermee proberen we ook een nieuwe kijk op de aanleg van parken in de negentiende eeuw te introduceren.

Na dit onderzoek kunnen we ook het park met meer redenen omkleed een plaats geven in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur. Degenen die zich hiermee bezig houden zullen aangenaam verrast zijn de namen te lezen van Copijn, Rosseels, Springer en zelfs Zocher. In Breda was van de kant van Springer duidelijk sprake van naijver met Rosseels, zoals we zullen zien.

Het park is niet aangelegd door de gemeente Breda, wat we zouden verwachten, maar door de Staat der Nederlanden, meer nauwkeurig de afdeling Domeinen van het ministerie van Financiën. De Domeinen traden op als een soort projectontwikkelaar. Een nauwkeurige bestudering van de stukken in de archieven van de Domeinen biedt ons een kijkje in de keuken van een projectontwikkelaar in Nederland in de negentiende eeuw. De geschiedenis van de aanleg van het park geeft verder een onthullend beeld van de manier waarop in Nederland in deze tijd stedenbouw werd bedreven. De aanleg van het Wilhelminapark is als onroerendgoedoperatie overigens geen succes geweest. De geschiedenis van het park is er een van gemiste kansen en aanzetten die nergens toe leidden.

'Een voorstad van Breda'

Voordat we ons richten op de aanleg van het park, moeten we eerst aandacht

schenken aan de ontwikkeling van Breda tot dat ogenblik. Enkele eeuwen lang was Breda omringd door vestingwerken. Vanaf 1869 werden deze, onder de voortvarende leiding van de ingenieur der Domeinen voor de ontmanteling der vestingen, F.W. van Gendt, gesloopt en voor het eerst sinds ruim 250 jaar werden er in Breda nieuwe straten en wijken aangelegd.³ Breda is de grootste stad die door deze negentiende-eeuwse stedenbouwkundige van een plan van uitleg werd voorzien. Rond de stad werd een singelgracht gegraven. In 1875 werd door de afdeling Domeinen de slechting van de vestingwerken tussen de voormalige Ginnekenpoort en Boschpoort en het graven van het oostelijke gedeelte van de singelgracht, de huidige Chassésingel en Wilhelminasingel, aanbesteed. Met de uitvoering van deze werken in 1876 was het belangrijkste gedeelte van de ontmanteling voltooid. In 1881 droeg het Rijk de wegen en wateren op de geslechte vestinggronden over aan de gemeente. Deze overeenkomst was het sluitstuk van de eigenlijke ontmanteling.

Op de terreinen binnen de singelgracht was door het Rijk een eenvoudige grid aangelegd van straten van dertig dan wel zestien meter breed, beplant met bomen. De bouwterreinen werden door de Domeinen in veiling gebracht en aan particulieren verkocht om met huizen te worden bebouwd. Door het ministerie van Oorlog werden grote terreinen gereserveerd voor kazernes en oefenterreinen. Van Gendt rekende er niet op dat Breda zich spoedig buiten de singelgracht zou uitbreiden. Het grote exercitieterrein bij de Kloosterkazerne, waarop later de Chassékazerne gebouwd werd, leek daarom geen probleem.

Binnen minder dan geen tijd echter ontstond buiten de singelgracht een uitgestrekte suburbane bebouwing. Al vóór de ontmanteling van Breda werden er aan de Ginnekenweg, net buiten de verboden kring van de vesting, huizen gebouwd.⁴ Het betrof hier voornamelijk buitentjes en vrijstaande herenhuizen op het grondgebied van de gemeente Ginneken, omgeven door grote tuinen en bewoond door 'welgestelden' en 'aanzienlijke familiën'. Toen de vesting opgeheven werd verwachtte men in Breda dat binnen korte tijd ook het onbebouwde gedeelte van de Ginnekenweg volgebouwd zou zijn en dat Breda en Ginneken dan één aaneengesloten stedelijke bebouwing zouden vormen. Tussen Breda en Ginneken lag de buurtschap de Zandberg, die onder de gemeente Teteringen viel. In 1869 richtte de gemeenteraad van Breda zich tot de koning met een verzoek om de Zandberg en de Belcrum bij de gemeente Breda te voegen, 'de plaatsen (...), die na de ontmanteling het eerst en vermoedelijk binnen zeer korten tijd met huizen bebouwd en bevolkt zullen worden, en weldra een geheel met de stad zullen uitmaken'. Deze eerste annexatiepoging van Breda mislukte.

In tegenstelling tot de verwachtingen viel de aanbouw van huizen de eerste jaren wel mee. Dit veranderde radicaal in 1884. Na enkele mislukte pogingen Breda en Ginneken door een tramlijn met elkaar te verbinden opende M.A. Kuytenbrouwer op 24 maart van dat jaar met zijn Ginnekensche Tramweg Maatschappij de lang verhoopte openbaarvervoersverbinding. Burgemeester Baron van der Borch van Ginneken wierp in zijn openingstoespraak een blik in de toekomst. 'Ginneken zal (...) voor Breda wezen wat Ixelles voor Brussel is.' Ixelles, of beter, Elsene, was een van de voorsteden van Brussel, en op dat moment al sterk in opkomst, dankzij de Brusselse paardentram. Binnen enkele jaren was de hele Ginnekenweg inderdaad

volgebouwd met grote huizen in gesloten bebouwing, voorzien van voortuintjes. Er werden zelfs oudere vrijstaande herenhuizen afgebroken om op de plaats daarvan nieuwe rijen huizen te kunnen bouwen. Rond 1890 waren Breda en Ginneken inderdaad door gesloten bebouwing met elkaar verbonden en was de Ginnekenweg herschappen in een straat van stedelijk karakter, voorzien van trottoirs en straatverlichting.

Ten oosten van Ginneken bestond toen al een stelsel van verharde wegen. In 1860-1863 werd van Ginneken een keiweg aangelegd naar Bavel.⁵ Daar sloot weer de oprijlaan van Wolfslaar op aan, die was verhard met grind of koolas. In 1880 blijkt er al een keiweg te liggen van Ginneken in de richting van Heusdenhout tot aan de Molenlei, door de huidige Dillenburgstraat en Valkenierslaan.⁶ Vandaar liep de weg door als puinweg naar het seminarie Ijpelaar. De openbare school van de gemeente Ginneken stond in de huidige Dillenburgstraat, die daarom de Schoolstraat werd genoemd. De Karnemelkstraat, de huidige Prins Hendrikstraat, was in 1880 reeds bestraat van de Schoolstraat tot aan Modderlust, ter lengte van 124 meter. De Overakkerstraat was met keien bestraat tot aan het landgoed Vrederust. In 1882 begon de aanleg van de steenweg van Ginneken via Heusdenhout naar Teteringen.⁷ Ook de Karnemelkstraat werd nu in zijn geheel bestraat. Pas in 1884 kwam dit project gereed. De oude beplanting werd door de eigenaren afgestaan en de weg van Ginneken naar Teteringen en de Karnemelkstraat werden opnieuw beplant. Nadat de Ginnekenweg was volgebouwd richtte de aandacht van de aannemers zich dan ook op de straten ten oosten van de dorpskern van Ginneken. In 1890 werd door de gemeente Ginneken een post- en telegraafkantoor gebouwd op een terrein aan de Schoolstraat.⁸ In dezelfde tijd werd de Schoolstraat in snel tempo volgebouwd met herenhuizen.⁹ De algemene verwachting was dat de bebouwing van de Schoolstraat zich spoedig uit zou breiden langs de Karnemelkstraat en zo contact zou maken met die langs de Ginnekenweg.

Met riet begroeide poelen

Ter plaatse van het huidige Wilhelminapark lag een laag en moerassig terrein. De wallen waren indertijd opgeworpen met aarde uit de vestinggrachten. We zouden dus denken dat na de ontmanteling de voormalige vestinggronden weer gelijk zouden liggen met het oorspronkelijke maaiveld. Dit was niet het geval. Men had bij de ombouw van de vesting in 1682 de grond tussen de buitenwerken en de Loopschans afgegraven. Bij elke inundatie stond dit terrein onder water. In de tweede plaats had men bij de ontmanteling voor de terreinen binnen de singelgracht een peil vastgesteld dat hoger was dan het oorspronkelijke. Nadat de ontmanteling was voltooid, bleef dus buiten de singelgracht een strook voormalige vestinggrond liggen, bestaande uit laaggelegen terreinen, doorsneden door de restanten van voormalige vestinggrachten.

De blokken domeingrond waren genummerd. Het huidige Wilhelminapark besloeg de blokken 27 en 28. Tussen de twee blokken lag een weg in het verlengde van de Molengrachtstraat (de huidige Generaal Maczekstraat). Om de voormalige vesting liep de weg genaamd de Loopschans (de huidige Koninginnestraat). De ge-

meentegrens tussen Breda en Teteringen liep in het midden van de sloot die langs deze weg lag. De weg zelf was Bredaas grondgebied. De lage gronden aan de Loopschans werden door de Domeinen als weiland verpacht aan Bredase en Teteringse hoveniers.¹⁰

Ter plaatse van de latere watertoren aan de Wilhelminasingel werd een algemene begraafplaats geprojecteerd. Volgens Van Gendt lag deze plek in een omgeving die in lange jaren niet door de uitbouw van de stad zou worden bereikt. Op 11 april 1881 droeg de Staat der Nederlanden, behalve de wegen en een aantal percelen op de geslechte vestinggronden, aan de gemeente ook bouwblok 28 bis over voor dit doel.¹¹ Het strekte zich uit tot aan de Lovensdijkstraat. In december 1881 werd de aanleg van de algemene begraafplaats in de Loopschans door burgemeester en wethouders aanbesteed. Rond de begraafplaats werden grachten gegraven. De uitgegraven grond werd gebruikt voor het ophogen van het terrein. Aan de binnenzijde van de gracht werd een heg geplant en de toegang werd afgesloten door een houten hek.¹² Er is overigens nooit iemand begraven. Iedereen, ook randgelovigen en onkerkelijken, werd begraven op een van de twee begraafplaatsen aan de Haagweg op Zuilen.

In 1887 bracht dominee Craandijk, bekend van zijn vele, in tijdschriften en boeken gepubliceerde wandelingen, een bezoek aan het Cadettenkamp onder Teteringen.¹³ Op een van zijn wandelingen liep hij via de Blauwe Kei langs roggevelden en akkermaalsbosjes langs de terreinen van de gesloopte vestingwerken. Hij vond de nieuw aangelegde buitensingel maar onbehaaglijk. Volgens hem kon het nog heel wat duren voordat de stad aan deze zijde een vriendelijker voorkomen zou krijgen. 'Alles is er nog tamelijk woest en ledig en eenzaam rijst er nog de sombere gevangenis uit de kale vlakte, slordig en verwaarloosd liggen er nog de met riet begroeide poelen, de overblijfsels der voormalige grachten.'

Toen er na de ontmanteling bomen geplant werden langs de Loopschans kwamen er menselijke beenderen te voorschijn.¹⁴ Waarschijnlijk waren deze afkomstig van soldaten die in de Franse Tijd verpleegd werden in het hospitaal dat ingericht was in het Kasteel van Breda.

Juffrouw Houwing kon zich in 1970 uit haar vroege jeugd nog het Wilhelminapark herinneren vóór de aanleg.¹⁵ Haar ouders woonden aan de Wilhelminastraat en in 1892 strekte zich tegenover hun huis een moerassige grasvlakte uit. 's Zomers plukte zij als klein meisje daar veldboeketten van klaprozen, margrietten en korenbloemen met trilgras, dat zij bevertjes noemde. Op marktdagen kwamen de boerinnen uit de naburige dorpen met hun zwaarbeladen korven naar de stad lopen. Voordat zij naar de markt gingen streken zij met hun wijde rokken neer op deze grasvlakte om, met de ruggen naar de straat gekeerd, hun behoefte te doen.

De Domeinen

Deze met riet begroeide poelen vielen onder de Domeinen. Alle onroerende goederen die eigendom waren van de Staat der Nederlanden werden vanaf 1841 beheerd door het ministerie van Financiën.¹⁶ Dit had daartoe een aparte afdeling in het leven geroepen, de afdeling Domeinen. De invloed van de Domeinen op de steden-

bouwkundige ontwikkeling van Breda moet niet worden onderschat. De rijkswegen, de spoorwegen met de daarbij behorende terreinen, de geslechte vestinggronden, de bossen en de militaire terreinen, deze waren allemaal eigendom van de staat. Sinds 1875 werd de afdeling geleid door administrateur mr. Ph.A. Holsboer.¹⁷ Hij was ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. Zijn functie was dus zeker niet onbelangrijk. Breda en het westelijke gedeelte van Noord-Brabant ressorteerden sinds 1875 onder de directie van de registratie en Domeinen te Middelburg. J.F. van Dunné was hier sinds 1885 de directeur. Ook hij kon zich tooien met de Nederlandse Leeuw. Op plaatselijk niveau was het domeinbeheer opgedragen aan de ontvangers. Vanaf 1887 was E. Groeneveld de Cock de ontvanger der registratie en Domeinen te Breda. Op 24 februari 1893 werd hij opgevolgd door L.N. Heyl. Om adviezen te geven over de ontmanteling van de vestingen was een speciale functionaris aangesteld, de ingenieur der Domeinen voor de ontmanteling der vestingen, de eerder genoemde F.W. van Gendt. De opzichter van de Domeinen in Breda was Pieter van de Erve.

De Domeinen waren een instelling met een ambtelijk karakter. Als er iets moest gebeuren ging er eerst een brief vanuit Den Haag naar de directeur in Middelburg. Deze liet de brief grotendeels overschrijven en stuurde hem door naar de ontvanger in Breda of naar de ingenieur Van Gendt. Deze brachten hun rapport uit aan de directeur, die het rapport met uitvoerige kanttekeningen doorstuurde naar Den Haag, waarna de minister een besluit nam. Missiven van de afdeling Domeinen aan andere besturen, het gemeentebestuur van Breda bijvoorbeeld, werden ondertekend door de minister. De afdeling Domeinen had slechts, proeven we heel duidelijk, het belang van de staat voor ogen. Er moest geld worden verdiend. De sfeer van de organisatie was Haags, Hollands en protestants.

De eerste ideeën voor een park

De Domeinen waren er aanvankelijk van uitgegaan dat de oppervlakte binnen de singelgracht voldoende was voor de uitbreiding van Breda in de komende jaren. De lage gronden buiten de singelgracht waren slechts geschikt als weiland. Alleen langs de weg van Breda naar Ginneken werden er bouwterreinen opgehoogd. Al spoedig bleek dat veel mensen trek naar Ginneken wilden verhuizen en op een gegeven moment moest men gaan nadenken over de exploitatie van de bouwblokken 27 en 28.

De eerste keer dat de aanleg van een park ter plaatse van het huidige Wilhelminapark ter sprake komt is in 1884. Tussen 1884 en 1890 voerden de afdeling Domeinen en de gemeente Breda een uitvoerige correspondentie over bouwblok 23, het blok omgeven door de Nieuwe Ginnekenstraat, de huidige Godevaert Montensstraat en de Marksingel. Het ministerie was van mening dat dit blok doorsneden moest worden door twee straten om ongewenste vorming van slopjes en gangen, bebouwd met arbeiderswoningen, tegen te gaan. De gemeente zag hier de noodzaak niet van in omdat er helemaal geen dringende behoefte aan arbeiderswoningen was. Op 27 oktober 1884 deed het gemeentebestuur de suggestie hier maar een wandelpark aan te leggen.¹⁸ Volgens burgemeester mr. E. de Man zou dit het

landschap aanzienlijk verfraaien.¹⁹ De minister was het wel eens met het idee van een wandelpark. Hij vond echter in zijn brief van 26 november dat blok 27, met of zonder blok 28, daarvoor veel meer geschikt was. Wat hem betreft mocht de gemeente Breda hier een park aanleggen. De omgeving was gunstiger, de grond was goedkoper en er konden met weinig kosten waterpartijen worden aangelegd door gebruik te maken van de aanwezige oude grachten. De te lage gedeelten zouden met materiaal uit de vijvers opgehoogd kunnen worden. Uit het dossier in het archief van de Domeinen blijkt dat het idee van een park louter op rekening moet worden geschreven van administrateur Holsboer.²⁰ Enkele jaren later zou het idee van een park inderdaad terugkeren.

Langs de Zuid Oost Buitensingel (de huidige Wilhelminasingel) was een strook met een diepte van vijftig meter opgehoogd om te dienen als bouwterrein. Langs de Nieuwe Ginnekenstraat (de huidige Wilhelminastraat) was een strook van veertig tot 45 meter diepte opgehoogd. Iets vóór 1888 werd de strook bouwgrond aan de Nieuwe Ginnekenstraat verbreed naar zestig meter.²¹ Om de benodigde aarde te vinden werd achter het bouwterrein een sloot gegraven, evenwijdig met de huidige Wilhelminastraat. Op de veertiende veiling van geslechte vestinggronden op 1 en 8 oktober 1888 werden de eerste percelen hier in veiling gebracht.²²

Een bruggetje van boomstammetjes

De stedenbouw in Nederland in de negentiende eeuw was blijkbaar niet een zaak van mensen met een vér vooruitziende blik. Pas nadat de helft van de terreinen aan de oostzijde van de huidige Wilhelminastraat was verkocht vroeg de afdeling Domeinen zich af wat er met de rest moest gebeuren. Op 10 maart 1891 adviseerde ingenieur Van Gendt het nog overgebleven deel van het bouwterrein ten oosten van de Wilhelminastraat te veilen.²³ Het reeds verkochte terrein was geheel bebouwd en er werden goede prijzen bedongen. Men moest het ijzer smeden als het heet was, volgens Van Gendt. Op 14 maart 1891 deed de ontvanger van de Domeinen in Breda, na overleg met de ingenieur, enkele voorstellen voor te veilen gronden, onder andere aan de Wilhelminastraat.²⁴ Hij constateerde een 'bij het publiek bestaande voorliefde voor het wonen in het verlengde der Ginnekenstraat'. De minister gaf daarop de directeur in Middelburg opdracht te overleggen met burgemeester en wethouders van Breda over een eventuele verbreding van de Loopschans en de aansluiting van die weg op de straatweg, 'met het oog op latere bebouwing van het weiland van bouwblok 27'.

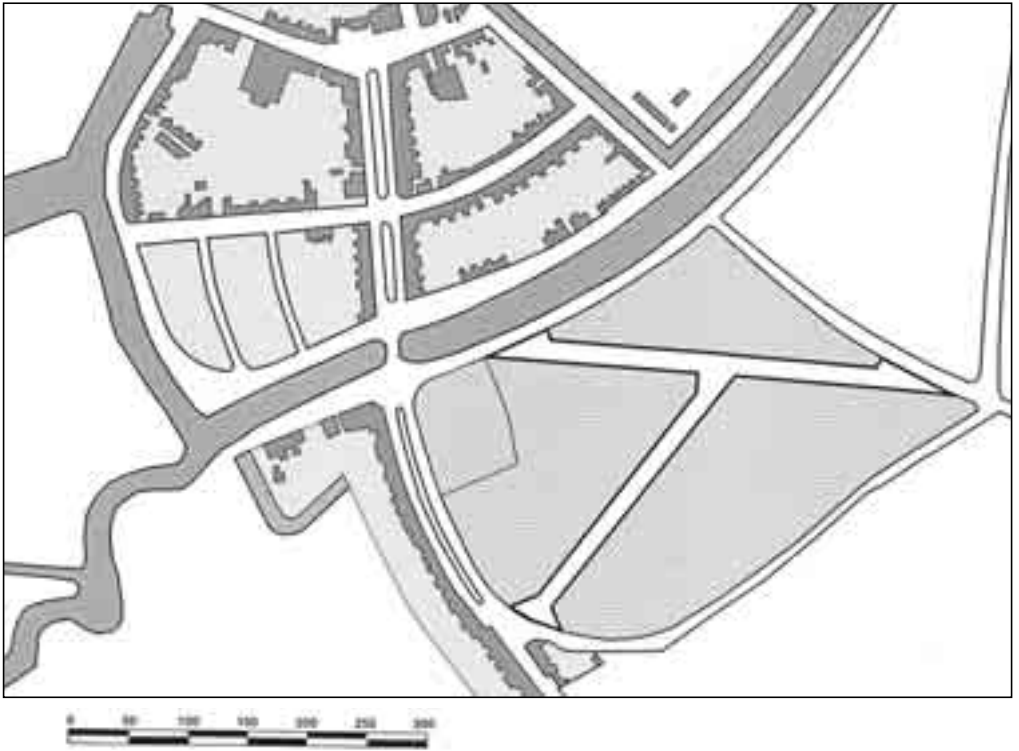
Het gemeentebestuur deed meer dan van deze instelling verwacht mocht worden. Op 6 mei zette het, ter zijde gestaan door stadsarchitect G. Lamers, uitgebreid zijn ideeën over bouwblok 27 op papier.²⁵ Het bestuur constateerde, zoals ook wij hiervoor gezien hebben, dat de bebouwde kom van Ginneken zich sterk uitbreidde in de richting van Bavel. De Molengrachtstraat was de kortste verbinding van Breda met Bavel. Het gemeentebestuur van Breda verwachtte dan ook dat binnen enkele jaren langs deze straat gebouwen zouden verrijzen. Het bestuur zag bouwblok 27 daarom graag doorsneden met twee wegen. Een daarvan zou diagonaal van de Ginnekenbrug naar de Molengrachtstraat moeten lopen en de oude vestinggracht

1. Het ontwerp van de Bredase stadsarchitect Lamers voor bouwblok 27 uit 1891.

moeten kruisen met een brug. Waarschijnlijk had Lamers een 'pont rustique' in gedachten, een brug vervaardigd uit cementen boomstammetjes. Tuinarchitect Lieven Rosseels had enkele jaren tevoren zo'n brug ontworpen in het Valkenberg. De stadsarchitect had een en ander verduidelijkt op een kaartje.²⁶ De Loopschans zou verbreed moeten worden naar twaalf meter.

De ontvanger in Breda vond in zijn advies van 19 augustus het niet de moeite waard te discussiëren over mogelijke verkavelingen van bouwblok 27.²⁷ Hij ging er van uit dat het bouwterrein aan de Wilhelminastraat verkocht zou worden en dat de rest als staatseigendom gereserveerd zou worden voor latere behoefte. De ontvanger vroeg zich af of er niet een weg gelegd moest worden vanaf de Wilhelminastraat in oostelijke richting, evenwijdig aan de singelgracht. Het blokvormige stratenpatroon

2. Nogmaals het ontwerp van de Bredase stadsarchitect Lamers voor bouwblok 27 uit 1891.

binnen de singelgracht zou dan buiten de gracht gewoon worden doorgezet. De ontvanger drong er op aan de overblijvende bouwgrond aan de Nieuwe Ginnekenstraat zo spoedig mogelijk in veiling te brengen.

In zijn kantschrift ging de directeur in Middelburg wél uitgebreid in op de ideeën van het gemeentebestuur. Ingenieur Van Gendt had uitgerekend hoeveel het zou kosten om bouwblok 27 op te hogen en hoeveel de opbrengst van de bouwgrond zou bedragen. De opbrengsten zouden de uitgaven nauwelijks dekken. Hij stelde dus voor dat de gemeente zelf het bouwblok 27 maar moest ontwikkelen. 'Een plan zoo duur met zoo weinig hoop op winst, ja met meer kans op verlies, acht ik niet in 't belang van den Staat. Liever biede men dan aan de gemeente Breda in koop aan 't geheele overblijvende gedeelte van bouwblok 27', aldus de directeur.

Op 16 november 1891 nam de minister een beslissing. Hij was van mening, uiteraard deskundig voorgelicht door administrateur Holsboer, dat het door het gemeentebestuur van Breda voorgestelde plan niet aannemelijk was. De vormen van de bouwblokken waren onregelmatig. De percelen waren te diep voor de arbeiderswoningen of kleine burgerwoningen die hier zouden verrijzen. De kosten van ophoging zouden niet opwegen tegen de opbrengsten. 'Voordeliger schijnt het', aldus Holsboer, onderschreven door de minister, 'de voor ophooging benodigde specie te

3. Het ontwerp van de ontvanger van de Domeinen te Breda voor hetzelfde bouwblok.

vinden op het terrein zelf, namelijk door de gracht te verbreedden, te verdiepen en onder goed getrokken lijnen tot een grooten vijver te maken met zacht hellende oevers, waarlangs beplante wegen.’ Op deze manier zou er minder geld nodig zijn voor ophoging terwijl de bouwgrond meer zou opbrengen per vierkante meter. Eventueel zou bouwblok 28 betrokken kunnen worden in de verdere plannen.

Van Gendt maakt een eerste ontwerp voor een park

Het plan voor een park was nu geboren. Ingenieur Van Gendt kreeg opdracht een ontwerp te maken voor een dergelijke aanleg, in overleg met burgemeester en wethouders van Breda. In potlood heeft Holsboer in de kantlijn geschreven: ‘De wethouder Guljé, met wien ik in october dit denkbeeld besprak, was er mee ingenomen.’ De naam Guljé zal hierna nog vaak vallen. Hij was dus inderdaad al in een vroeg stadium bij de plannen betrokken. Van Gendt deed er even over om een plan te maken. De opmetingen konden maar met tussenpozen worden verricht. Nu eens waren de lage gedeelten van het bouwblok overstroomd en dan weer was het ijs een hinderpaal om de waterpassingen en peilingen behoorlijk te verrichten.²⁸ Op 17 februari 1892 informeerde de minister bij de directeur in Middelburg hoe het stond

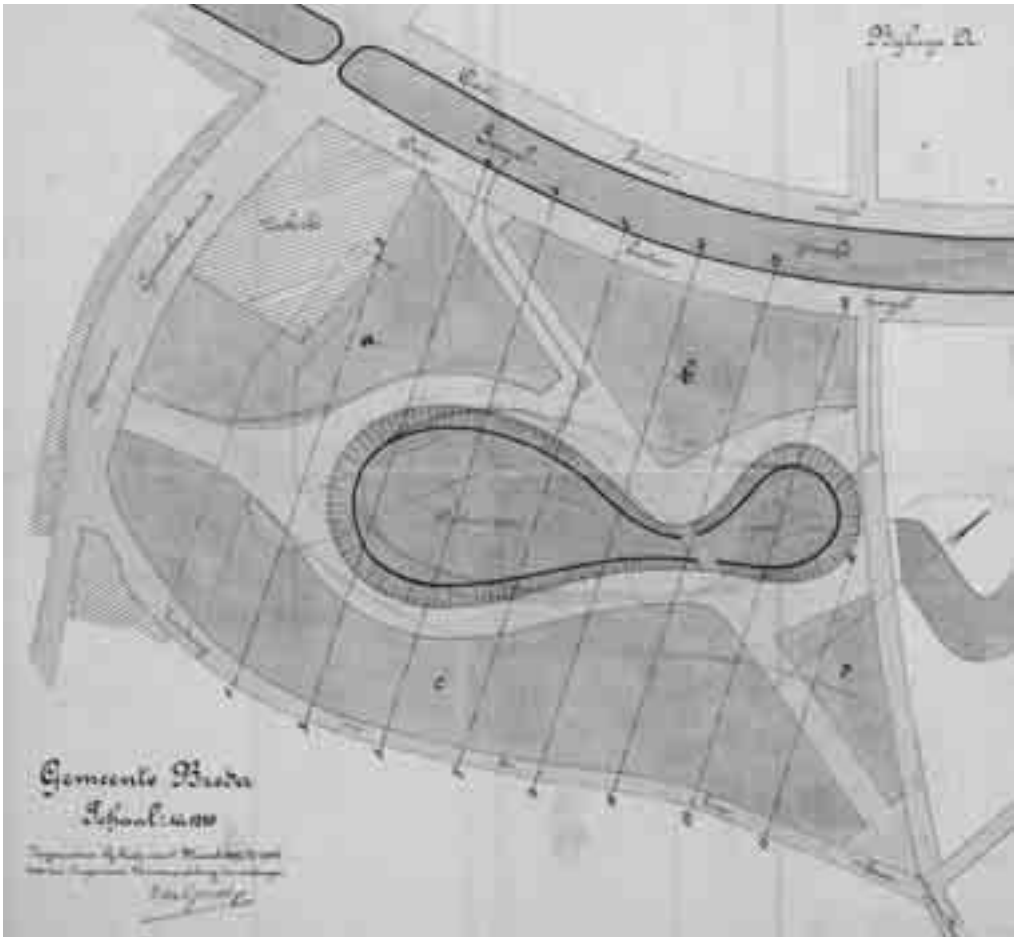

4. Een schetsje van de administrateur van de Domeinen, Holsboer voor een parkje of plantsoen ter plaatse van bouwblok 27.

met de plannen van de ingenieur. Administrateur Holsboer vond deze zaak zo belangrijk dat hij hiervoor een nieuw dossier aanlegde.²⁹

Op 11 maart 1892 presenteerde ingenieur Van Gendt dan toch een uitgebreid rapport met bijbehorende tekeningen.³⁰ Hij had twee plannen ontworpen. Hij had het denkbeeld van de minister besproken met de Bredase stadsarchitect Lamers, die ook het eerste wegenplan ontworpen had en het gemeentebestuur terzijde stond. Van Gendt vond de oppervlakte van bouwblok 27 te klein en stelde voor een gedeelte van bouwblok 28 erbij te nemen. De rechte richting van de weg naar Bavel, zoals voorgesteld door Lamers, vond hij niet passen in het plan. Een brug over de gracht vond hij een onnodige uitgave. Een dam met een kruinbreedte van zestien meter en een duiker was voldoende. Met deze denkbeelden ontwierp hij het tweede plan. Van Gendt was dan wel een van de betere stedenbouwkundigen van zijn tijd, maar hij was duidelijk geen tuinarchitect. De ontworpen vijvertjes liggen een beetje zielig beklemd tussen gesloten bouwblokken, die doorsneden worden door kromme en onlogische straatjes. Een grootse visie ontbreekt.

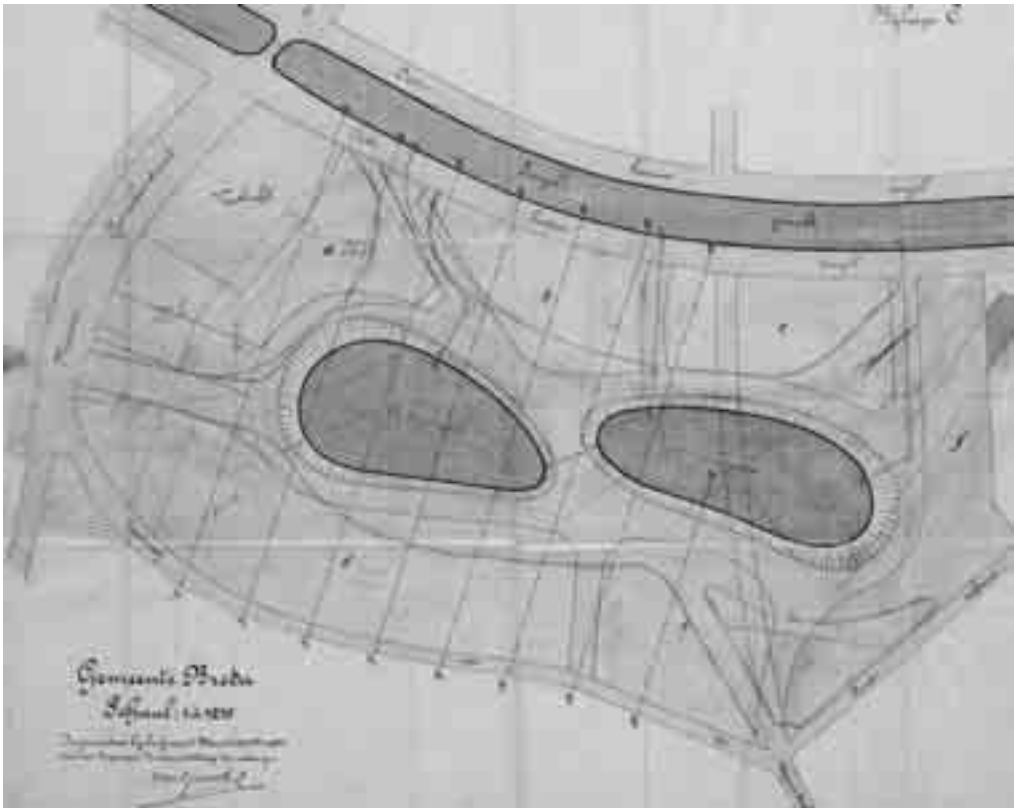
De directeur in Middelburg raadde de minister het eerste plan af en sprak zich uit ten gunste van het meer uitgebreide plan. 'Dit tweede toch is in mijn oog bree-

5. Het eerste, beperkte ontwerp van Van Gendt voor een park op de plaats van het huidige Wilhelminapark, 1892.

der van opvatting, voldoet beter omdat bij de grootere breedte van dit plan langs de singelgracht het schoonheidsgevoel meer bevredigd zal worden.’ Ondertussen hield hij natuurlijk ook de belangen van de staat in het oog. De kosten van aanleg waren hem bepaald niet meegevallen. Hij vroeg zich af of de gemeente bereid zou zijn het onderhoud op zich te nemen van het grote aantal wegen en plantsoenen.

Administrateur Holsboer benaderde nu informeel wethouder Guljé. Hij wilde weten of de gemeente Breda bereid was de Belgische tuinarchitect Lieven Rosseels, de ontwerper van het Valkenberg, een ontwerp te laten maken voor het park. Waarschijnlijk dacht Holsboer de kosten af te kunnen wentelen op de gemeente. Guljé was heel belangstellend, maar zei niets toe. De gemeente zag natuurlijk liever dat de staat de aanleg zou betalen. Op 9 april 1892 stuurde Holsboer een briefje aan Guljé.³¹ Geen van beide ontwerpen van Van Gendt vond hij geschikt. Hij was er ei-

6. Een ontwerp van Van Gendt voor een uitgebreider park op de plaats van het huidige Wilhelminapark, 1892.

genlijk van uitgegaan dat burgemeester en wethouders de heer Rosseels aan zouden trekken. Hij vroeg Guljé of het gemeentebestuur er prijs op zou stellen dat Rosseels aan het maken van een ontwerp mee zou werken. Guljé schreef op 11 april een informeel briefje terug. Was het de bedoeling dat er alleen maar een vijver aangelegd zou worden, omringd door een weg, of was het de bedoeling van de regering een park tot stand te brengen? In het tweede geval zou de hulp van Rosseels wel nodig zijn 'om iets schoons tot stand te brengen'. Op 15 april stelde Holsboer aan Guljé voor een vergadering te beleggen in Breda met Rosseels. Holsboer was nu tot de overtuiging gekomen dat ook blok 28 aan het park moest worden toegevoegd. Het graven van een tweede vijver zou de specie kunnen leveren voor de ophoging van de bouwterreinen van blok 27. Op 22 april moest Guljé Holsboer teleurstellen. De gemeente was niet van plan Rosseels over te laten komen op kosten van de gemeente. Een gemiste kans. Rosseels zou, als hij het Wilhelminapark ontworpen had, verantwoordelijk geweest zijn voor de gehele parkaanleg van Breda. Deze zou daarmee de hand van één ontwerper hebben getoond, wat de stijleheid ten goede zou zijn gekomen.

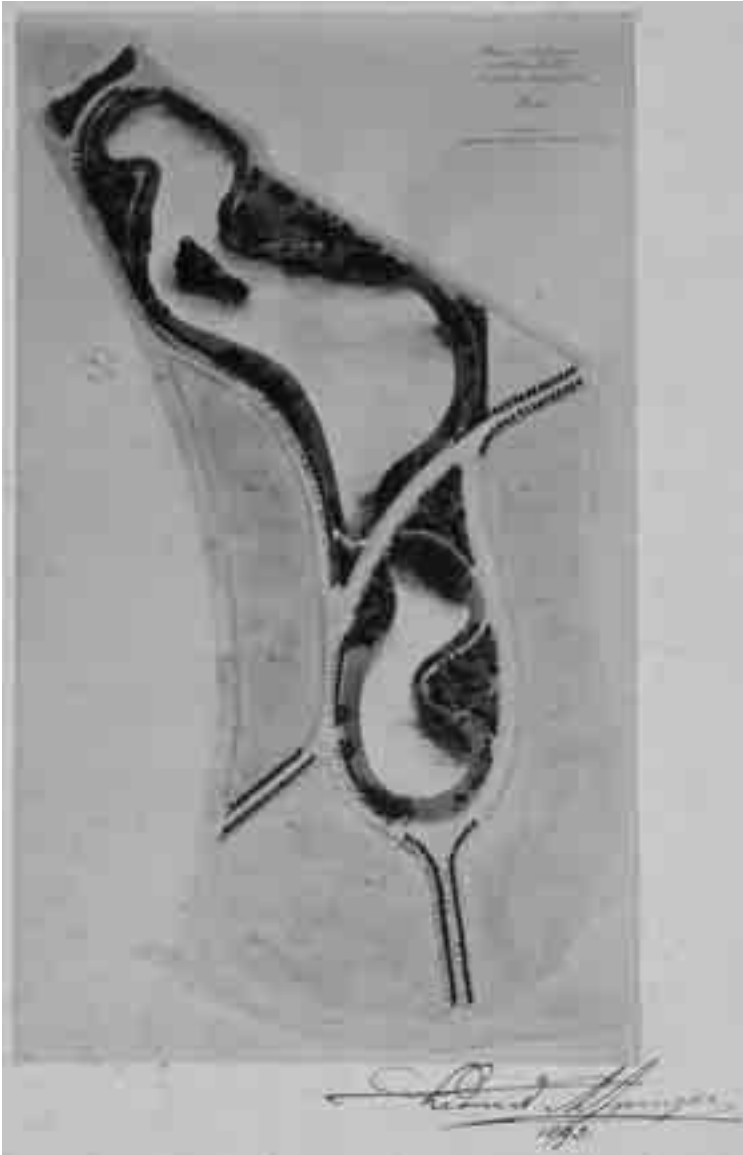
Het park werd uiteindelijk ontworpen door een van de jongere tuinarchitecten in die tijd, een ontwerper die toen nog maar in opkomst was: Leonard A. Springer. Administrateur Holsboer was zich al aan het informeren over een geschikte ontwerper voor het park. Alle namen van de toenmalige bekende tuinarchitecten in Nederland passeerden de revue: Copijn, Springer en Rosseels. Zelfs Zocher liet nog van zich horen. In 1887 en 1888 had de gemeente Utrecht de voormalige buitenplaatsen het Hogeland en het Oudwijkerveld gekocht om daar een ruim en aantrekkelijk park aan te leggen.³² De gemeente hoopte zo de gegoede burgerij over te halen hier hun villa's te bouwen en in de stad te blijven wonen, in plaats van naar de omringende gemeenten te verhuizen. Henri Copijn uit Maartensdijk bij Utrecht maakte voor dit park in 1888 het ontwerp, samen met Jan Anthony Loran.³³ Holsboer benaderde nu de Utrechtse burgemeester B. Reiger over zijn mening over Copijn. Op 6 april 1892 schreef Reiger aan Holsboer dat hij niet ontevreden was over hem. Hij gaf echter de voorkeur aan Leonard A. Springer te Hilversum of Lieven Rosseels te Leuven. Beiden stonden volgens hem ongetwijfeld hoger, maar de laatstgenoemde was een buitenlander, wat voor Reiger blijkbaar een bezwaar was. Voor de aanleg van park en bouwterrein was Copijn goed te gebruiken, maar als man van smaak stond Springer toch hoger.

Wellicht kende Reiger Springer via zijn familie. In 1878 ontwierp Springer voor en zekere mevrouw S.E. Reiger-Fisler een tuin voor haar landhuis de Bruine Horst in Ederveen.³⁴ Hij kende haar zoon Albert Reiger. Burgemeester Reiger werd in die tijd aangeduid als 'vrijzinnig'.³⁵ Hij gold als een vooruitstrevende liberaal. Hij behoorde niet tot enig kerkgenootschap en was een tegenstander van het klerikalisme. Waarschijnlijk zegt dit ook wel iets over de kringen waarin Holsboer zich bewoog.

Inderdaad nodigde Holsboer op 4 mei 1892 Leonard Springer uit voor een gesprek.³⁶ Dit onderhoud vond naar alle tevredenheid plaats en op 23 mei gaf de minister opdracht aan Springer het park te Breda te ontwerpen. Zijn opdracht luidde dat hij tussen de Ginnekenschenweg, de singelgracht, de Loopschans en de begraafplaats een park moest ontwerpen, zonder aanvoer van grond, door het graven van vijvers, omgeven door grasvelden, beplantingen en wegen, zodanig dat het overschietende deel hoog genoeg gelegen zou zijn en geschikt voor de bouw van herenhuizen. Hij moest samen met de ingenieur Van Gendt een bestek en een begroting maken. Het plan moest de goedkeuring krijgen van de gemeenteraad van Breda, terwijl de beplanting door de gemeente zou worden aangelegd.

Op 22 juni 1892 stuurde Louis Paul Zocher, de leermeester van Springer, nog een brief aan de minister, waarin hij zich beklaagde dat hij de opdracht voor de aanleg van het park niet had gekregen. Hij kreeg een verontschuldigend briefje terug dat het niet de bedoeling was geweest hem te passeren, maar dat de minister niet wist dat hij nog actief was.

Springer nam de hem toevertrouwde opdracht aan en ging meteen aan het werk. Op 27 mei 1892 bevestigde hij de opdracht.³⁷ Hij beloofde zich ten spoedigste daarvan te kwijten. Op 8 juni reisde hij van Haarlem naar Breda om de situatie ter

7. Het oorspronkelijke ontwerp van Springer voor het Wilhelminapark is verloren gegaan. Dit is een eigentijdse foto van het originele ontwerp uit 1892.

plekke te bekijken. Op 17 augustus drong Holsboer bij Springer aan op spoed. Hij wilde het plan van aanleg uiterlijk begin september voorleggen aan de minister en half september aan de gemeenteraad van Breda, zodat de aanbesteding nog in de winter plaats zou kunnen hebben. Op 18 augustus antwoordde Springer dat het ontwerp gereed was en op 31 augustus stuurde hij de rol met de tekeningen op aan de minister. Door het onhandige formaat van de tekeningen raakten ze echter kwijt op het ministerie. Op 5 september kon een commissie schaamtevol aan administrateur Holsboer medelen dat ze weer gevonden waren. Het zou niet de laatste keer zijn dat ze kwijt raakten.

Tegelijkertijd met de onderhandelingen tussen de staat en de gemeente en de werkzaamheden van Springer speelde een bizarre kwestie. Reeds in 1888 was aan de oostzijde van de huidige Wilhelminastraat een aantal kavels bouwterrein geveild. Om het terrein op te hogen was aan de achterzijde van deze kavels een sloot gegraven. In oktober 1892 was de directeur in Middelburg bezig deze sloot terug te kopen van de eigenaren voor de aanleg van het park, maar die vroegen veel te veel geld.³⁸ De reeds verkochte kavels oefenden bovendien op het terrein van het aan te leggen park een erfdiensbaarheid uit die bebouwing rond het park zou verhinderen. Ook deze erfdiensbaarheid moest dus worden afgekocht.

In februari 1893 was de ontvanger in Breda nog bezig met onderhandelingen met de eigenaren, onder andere de graaf van Hogendorp en jonkheer Bosch van Drakesteyn. Hij vond de jonkheer bijzonder inhalig. Als compensatie voor de sloot kregen de eigenaren aan de oostzijde van de Wilhelminastraat een uitgang van twee meter breed met een erfdiensbaarheid van weg voor handwagens en kruiwagens naar de Wilhelminasingel. Pas in april 1893 was de kwestie opgelost.

De aanbidding van het plan aan de gemeente

Het is vooral aan de Bredase wethouder, later burgemeester, E.H.A. Guljé te danken dat het plan voor de aanleg van het Wilhelminapark door de gemeente Breda werd geaccepteerd. Nadat Springer het plan aan de minister had aangeboden, volgde al snel, op 24 september 1892, een informeel overleg met wethouder Guljé en enkele andere Bredase bestuurders in Den Haag. 'Het doet mij genoegen te vernemen dat het plan eenigszins in de smaak viel van de heeren uit Breda', schreef Springer op 2 oktober aan administrateur Holsboer.³⁹ Op 4 oktober 1892 bood de minister van Financiën het ontwerp van Springer officieel aan het gemeentebestuur van Breda aan, met de vraag of de gemeente bereid was het park en de wegen over te nemen als terrein bestemd voor de publieke dienst.⁴⁰ Op 8 oktober besloot de gemeenteraad dat de bouwcommissie en de commissie voor het Valkenberg zich eerst maar eens over het plan moesten buigen.⁴¹ Op 28 oktober kwam Springer naar Breda om de gezamenlijke commissies toelichting te geven. Op 14 januari 1893 werd het rapport, opgesteld door wethouder Guljé, ingebracht in de raad. De commissies hadden alleen wat detailopmerkingen. Het belangrijkste was dat zij voorstelden dat het driehoekige stuk bouwterrein bij de Molengrachtstraat eveneens overgedragen zou worden aan de gemeente als onderdeel van het park, en dat de gevels van de gebouwen rond het park een hoogte zouden krijgen van minstens acht meter. Burgemeester De Man was wegens ziekte niet in staat de vergadering te leiden. Het voorzitterschap werd waargenomen door Guljé. De openbare vergadering werd onderbroken door een besloten zitting om het nieuwe parkplan te bespreken.⁴² Guljé maakte duidelijk dat hij een voorstander was van de aanleg van het park, maar niet iedereen was het met hem eens. De heer Klep vond dat het een duur cadeau was aan de gemeente Breda en dat de gemeente Ginneken het meest van het park zou profiteren. Ook de heren Vreede en Sassen waren bang dat de gemeente Teteringen het

meeste voordeel zou hebben, hoewel het een aanwinst zou zijn voor Breda. Ook de annexatiekwestie werd nog even ter sprake gebracht. Heijlaerts zei dat de Ginnekenweg één was met Breda. Van Hal vond het park een verbetering. Guljé dacht niet dat het rijk iets zou verdienen aan het park. Van Dam wou 'nette huizen'. Guljé zei daarop dat deze minstens acht meter hoog moesten zijn. Teijchiné wilde geen kroegen of bierhuizen. De heer Klep zei dat de gemeente Breda wel moest meewerken omdat de gemeente de medewerking nodig had van het Rijk in verband met de aanleg van de waterleiding. Het Rijk was namelijk de eigenaar van de Seterse Heide, waar de gemeente de prise d'eau van de waterleiding wilde aanleggen. De openbare vergadering werd daarna heropend.⁴³ Voorzitter Guljé zei 'dat het plan berust op de meest aannemelijke voorwaarden, en als het verworpen wordt een minder goede toestand zal ontstaan. Er moge een offer aan verbonden zijn, maar daartegenover staan voordelen, waaronder gerekend kan worden, dat de schoonheid van Breda er door bevorderd wordt.' Daarna werd na enig gemor het plan met algemene stemmen aangenomen.

Het ontwerp van Springer

We vragen ons natuurlijk af welke positie het Wilhelminapark inneemt in het oeuvre van Springer en of dit, in Nederland, een bijzonder park is. De originele tekening van Springer is helaas verloren gegaan, maar we hebben de beschikking over verschillende reproducties.⁴⁴ Het ontwerp komt ons bekend voor. Het is inderdaad praktisch ongewijzigd uitgevoerd. De enige verandering die Springer in zijn oorspronkelijke ontwerp heeft aangebracht betreft de breedte van de latere Parkstraat en de Vijverstraat. De Parkstraat was oorspronkelijk voorzien als een weg van twintig meter breed en de Vijverstraat als een van zestien meter. Het bestek dat Springer op 6 september 1892 inleverde geeft slechts een summiere toelichting.⁴⁵ Meer informatie vinden we in het uitgebreide artikel 'Breda's verfraaiing', dat op 9 oktober 1892 verscheen in de *Nieuwe Bredasche Courant*.⁴⁶

Springer zelf schreef een artikel over de aanleg van het park in *De Opmerker* van 10 februari 1894. Springer heeft, zoals zijn opdracht was, in zijn ontwerp de vestinggracht vergraven tot een slingervijver. Deze wordt omgeven door plantsoenen met groepen bomen en heesters. 'In beide blokken (27 en 28) zijn daarom vijvers geprojecteerd, die met elkander verbonden één geheel vormen, en omgeven door plantsoenen, met gras begroeide glooiingen, rij- en wandelwegen een geschikte gelegenheid aanbieden voor verpoozing, en een aantrekkingspunt beloven voor de omliggende bouwterreinen', aldus Springer in de toelichting op zijn bestek. De diagonale verbinding door bouwblok 27, door stadsarchitect Lamers voorgesteld in 1891, zien we terug in de Vijverstraat. Deze liep verder door tussen de twee vijvers en kwam uit bij de Molengrachtstraat. Vanaf de Ginnekenweg heeft Springer een nieuwe toegangsweg tot het park ontworpen, de huidige Parkstraat. Aan de noordoostzijde en de zuidwestzijde van het park bevinden zich bouwterreinen met een diepte van gemiddeld zestig meter. De standaarddiepte van een perceel bouwterrein voor herenhuizen was in die tijd inderdaad dertig meter.

De journalist van de *Nieuwe Bredasche Courant* heeft zich in zijn enthousiaste be-

schrijving waarschijnlijk voor laten lichten door wethouder Guljé en wellicht ook rechtstreeks door Springer. Volgens zijn artikel was het aanvankelijk de gedachte het park te bestemmen tot villapark. Om verschillende redenen was men op dat moment op dat idee al weer teruggekomen. De hoofdingang van het park was, zoals reeds door Springer gezegd, de Parkstraat. 'Met boomen beplant, allengs zich verbreedende en een ruim vergezicht biedende over de geheele lengte van het park, zal deze ingang een der schoonste punten worden van Breda niet alleen, maar ook eene nieuwe bekoorlijkheid bijzetten aan eene wandeling naar Ginneken.' De tweede toegangsweg bevond zich als men de Ginnekenbrug overging en dan links af ging, de huidige Vijverstraat dus. In de tweede vijver was een eilandje gedacht. 'In onze verbeelding zien we op dat eilandje reeds een sierlijke kiosk; marmewitte beelden steken aardig af tegen de vele nuances van groen, trotsche zwanen, eenden en andere watervogels dartelen in het heldere water, gevoederd met broodkruimels door aardige kinderen,' mijmert onze journalist. Hij had hier het reeds bestaande Rijsterborgherpark in Deventer of de Janssingel in Arnhem voor ogen.

De toelichting van Springer op zijn plan in het bouwkundig weekblad *De Opmerker* is minder romantisch. 'De vesting Breda behoort evenals zoovele andere tot de geschiedenis; de stad is van haar keurslijf ontdaan en de geslechte vestingwerken zijn voor een groot deel reeds vervangen door ruime straten en bouwterreinen.' Het toekomstige park was door de onmiddellijke nabijheid van een van de drukste verkeerswegen zeer geschikt voor bouwterrein. Om grond voor ophoging te verkrijgen zouden twee vijvers gegraven worden gegraven en omzoomd met gazons, bomen-groepen en brede rijwegen met voetpaden. 'Bij de samenstelling van het plan moest de verkoopbaarheid der terreinen de leidende gedachte zijn.' Aan de Ginnekenweg moest een flinke toegangsweg gemaakt worden, waardoor voordelig gelegen bouwterreinen beschikbaar kwamen. 'Het spreekt van zelf, dat de breede rijwegen, en vooral de grootte vijvers met beplantingen en wandelingen, aan de binnenzijde van de bouwblokken grootere waarde geven, omdat de eventueel daar te bouwen huizen een prettig uitzicht over het geheel verkrijgen.' Springer besluit: 'Daar het aldus verkregen park een overgang maakt tusschen de stad en de zeer eenvoudige natuur der landelijke omgeving, is ook de beplanting zeer eenvoudig gedacht. De grondslag van het terrein, hoewel hier en daar enigszins heuvelachtig gemaakt, blijft eenvoudig en vrij van ongemotiveerde verheffingen of uithollingen omreden de grondslag van de omgeving van Breda slechts zacht-glooiende golvingen aangeeft.'

Welke kwaliteiten bezit het ontwerp van Springer voor het Wilhelminapark, gezien door de ogen van de huidige beschouwer? Springer maakte optimaal gebruik van de bestaande waterpartij, aldus de landschapsarchitect en tuinhistoricus Eric Blok. Hij ontwierp de wegen rondom het park in royaal gebogen vormen en boog de later zo genoemde Vijverstraat door het midden van het park heen. Springer maakte een monumentale entree, de huidige Parkstraat, zoals in veel van zijn parken. Een dergelijke as heeft echter een monumentaal eindpunt nodig, en dit ontbreekt helaas in het ontwerp voor het Wilhelminapark, aldus Blok.

De Parkstraat loopt weg in de vijver. We missen een accent in het park, een uitzichtpunt of een cirkel van bomen. Vanaf de weg tussen de vijvers is er nauwelijks zicht op het park. Er zijn geen zichtlijnen die over het hele park heen lopen. Blok

vindt het ook jammer dat het park in tweeën gedeeld is. Het is volgens hem echt een kijkpark dat bedoeld is om vanaf de omringende wegen bekeken te worden. De wandelpaden door het park voegen weinig toe aan de beleving. Ze keren telkens terug op de omringende wegen. Springer had volgens hem de vijvers misschien kleiner kunnen maken, waardoor er wandelpaden dwars door het park hadden kunnen lopen. Het is minder een wandelpark geworden waarin men zich los kan maken van de omgeving, geen eigen plek in de natuur, waar je de stad kunt vergeten.

De tuinhistoricus is van mening dat het park een goed ontwerp is van Springer, maar dat het Wilhelminapark in Breda niet een van zijn topstukken is. Het ontwerp maakt een wat gelijkmatige indruk. Het had beter gekund, denkt hij. Andere parken van Springer zijn volgens hem veel spannender van ontwerp.

Het Rijsterborgherpark in Deventer

Een onverwachte blik op de ontwerpprincipes van het Wilhelminapark wordt ons geboden door het Rijsterborgherpark in Deventer, ontworpen door Springer in 1887.⁴⁷ De biografie van Springer, Constance D.H. Moes, zegt dat het beschouwd wordt als een van de laatste grote landschappelijke wandelparken in Nederland, waarin nog één maal de mogelijkheden van een laatromantische, schilderachtige wandeling werden getoond. Ook in Deventer was het plan van uitleg ontworpen door Van Gendt. Springer ontwierp daarna het park in opdracht van de gemeente. Een gedeelte van de vestinggracht werd vergraven tot een slingerende vijver, zoals ook later in Breda. Aan de buitenzijde ontwierp Springer een langgerekt park met boomgroepen en gazons, waarin duidelijk zichtlijnen zijn uitgezet. Springer hield persoonlijk toezicht op de beplanting van het park. Volgens Moes knoopte Springer met dit landschapspark in grote lijnen aan bij de romantische wandelparken die Jan David Zocher jr. had aangelegd op de geslachte bolwerken van Haarlem en Utrecht. In de tijd van Zocher konden de 'wandelingen' nog visueel aansluiting vinden bij het landschap buiten de stad. Het park in Deventer had aan de buitenzijde echter een zeer dichte beplanting om het zicht te ontnemen op de spoorlijn Deventer - Apeldoorn. Daardoor was het park grotendeels in zichzelf georiënteerd. Volgens de biografie was dat kenmerkend voor de stadsparken van die tijd: zij knoopten nauwelijks aan bij het landschap, maar waren anderzijds ook slechts summier stedenbouwkundig verankerd. Zodra men het park binnenkwam, was men mentaal en visueel in een andere wereld, een opmerking die ook kan gelden voor Breda.

In het Rijsterborgherpark had Springer een oud ravelijn omgebouwd tot een eilandje. Ook in Breda zou hij later een eilandje aanleggen. Vanaf hier had men een uitzicht over de rest van het park en de omgeving. Op het eilandje werd een koepel gebouwd en in 1888 een volière voor pauwen, fazanten en watervogels, waarna het al spoedig het Vogeleiland heette. Volgens Moes was de inspiratiebron voor dit eiland zonder twijfel het park Buttes-Chaumont in Parijs, ontworpen door Adolphe Alphand. Springer heeft tijdens zijn bezoek aan Parijs in 1878 het park vermoedelijk bezocht. In dit park zien we al de kenmerken die we later zullen ontmoeten in het Wilhelminapark: een stadspark met slingerende paden en vijvers, omgeven door wegen met gesloten bebouwing, een geïsoleerd stuk natuur temidden van de stedelijke bebouwing.⁴⁸

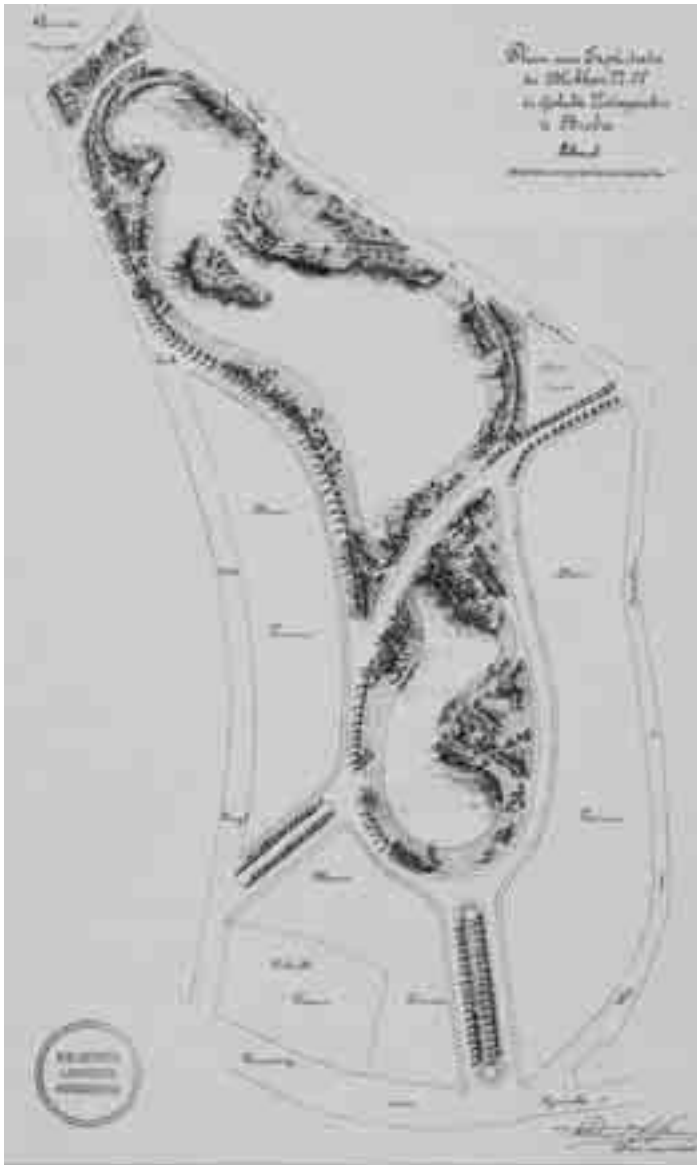
De later zo genoemde Parkstraat vormt een belangrijk onderdeel van het ontwerp van Springer. Hij heeft deze weg duidelijk bedoeld als hoofdingang van het park. Zoals we hierna zullen zien had Springer het idee het park uit te breiden tot aan de Teteringsedijk. Daarmee zou de Parkstraat het begin vormen van een ruim anderhalve kilometer lange parkgordel. Het ontwerp voor de Parkstraat gaat waarschijnlijk rechtstreeks terug op de boulevards in Parijs. In tegenstelling met deze bedoeling heeft de Parkstraat nooit de functie gekregen van een drukke en representatieve boulevard waar *tout* Breda kwam flaneren. Na enkele jaren werd de huidige Baronielaan aangelegd, die onmiddellijk deze functie naar zich toe trok.

Springer had zoals gezegd de Parkstraat oorspronkelijk ontworpen als een weg van slechts twintig meter breed. Op 27 september 1892 stuurde Springer een foto aan Holsboer van het ontwerp van het park.⁴⁹ Hij schreef dat ‘de beide toegangen van de singel en de Ginnekenweg (...) zonder nadeel verbreed (kunnen) worden.’ De breedte van de wegen stond dus van het begin af aan ter discussie. Op 9 februari 1893 kwam administrateur Holsboer in een brief aan Springer nog eens terug op de breedte van de weg. Springer had volgens hem de weg ontworpen in de veronderstelling dat de huizen aan de weg voortuintjes zouden krijgen. Holsboer vond dat een goed middel om aan een bestaande weg ruimte te krijgen voor het planten van bomen op de weg, maar hij vond dat dergelijke voortuintjes in een nieuw aan te leggen straat voor de bewoners een lastpost zouden zijn. Hij had liever de huizen onmiddellijk langs de weg. De weg zou echter zo breed moeten zijn dat er twee rijen bomen op zouden kunnen staan. De breedte moest volgens hem daarom minstens dertig meter worden. Springer heeft zich deze kritiek aangetrokken. De Vijverstraat werd verbreed naar dertig meter en de Parkstraat kreeg een breedte van niet minder dan veertig meter. De twee straten sluiten dus, wat betreft hun breedte, perfect aan op de hoofdstraten in het Plan - Van Gendt, zoals de Nieuwe Ginnekenstraat en de Wilhelminastraat.

In zijn tweede tekening heeft Springer aan beide einden van het plantsoen in het midden van de Parkstraat een ronde structuur aangegeven. Waarschijnlijk had hij deze bedoeld als mozaïekbedden. Deze bloemperken werden in die tijd samengesteld uit gekleurde eenjarige bloemen.⁵⁰ De perken moesten dan ook elk jaar opnieuw worden ingeplant. In het Victoriaanse Engeland van de negentiende eeuw waren deze arrangementen ontzettend populair. In Nederland werden ze veel toegepast op markante plaatsen in een stadspark.

De Parkstraat vertoont in het ontwerp van Springer een opvallende overeenkomst met de Gedempte Jansgracht (de huidige Janssingel) in Arnhem. Springer had hiervoor in 1880 het ontwerp gemaakt.⁵¹ Hij ontwierp in Arnhem een langgerekt plantsoen, geflankeerd door bomenrijen, met in het midden en aan beide uiteinden ronde bloemmozaïeken. In Arnhem waren de gazons in het midden voorzien van een langwerpige waterbassin met fonteinen. Ook stonden er vier tuinbeelden. Zo mooi is de Parkstraat in Breda nooit geworden.

Springer had zich voor zijn ontwerp voor de Arnhemse singel waarschijnlijk weer laten inspireren op de boulevards die hij kende van zijn bezoek aan Parijs.

8. Van het tweede ontwerp heeft Springer een lijntekening gemaakt die verschillende malen gereproduceerd is. De Parkstraat en de Vijverstraat zijn nu breder.

Deze brede lanen met hun langgerekte gazons, geflankeerd door wandelpaden met dubbele rijen bomen, nodigden uit tot een ander soort wandelen dan in het landschapspark, aldus Constance Moes. Hier werd 'geflaneerd', de boulevards waren volgens haar stedelijke groene ruimten waar men elkaar ontmoette, waar men kon zien en gezien kon worden. Het plantsoen in Arnhem vormde inderdaad jarenlang een toeristische attractie. Niet voor niets wordt bij de negentiende veiling van geslechte vestinggronden in april 1896 de huidige Parkstraat dan ook aangeduid als de Boulevard.⁵² Deze naam is niet bekleven.

Een parkgordel rond Breda?

Het gemeentebestuur van Breda zag in het park een aanzet tot een ontwikkeling van de stad naar het zuidoosten, de Domeinen zagen het park als een onderdeel van de ontwikkeling van Breda naar het zuiden, in de richting van het Mastbos, maar Springer beschouwde het nieuwe park als het begin van de ontwikkeling van een parkgordel om de stad van de Ginnekenweg in de richting van het station.

Ten noorden van het park strekte zich nog de oude Loopschans uit tot aan de Teteringsdijk. Tussen de Loopschans en de singelgracht lag een smalle gordel van lage gronden en poelen, identiek aan de voormalige situatie van het nieuw aangelegde park. Het was de bedoeling van Springer dat ook deze terreinen omgebouwd zouden worden tot een park, zodat langs de hele oostzijde van Breda een parkgordel zou ontstaan. In het artikel in de *Nieuwe Bredasche Courant* van 9 oktober 1892 werd al de wens uitgesproken (ongetwijfeld ingefluisterd door Springer) dat de parkaanleg te zijner tijd uitgebreid zou worden in de richting van het station. 'En niet gewaagd is de veronderstelling, dat de particuliere eigenaars der terreinen, welke aldan nog overblijven tusschen het park en den Teteringschen weg, er toe zullen overgaan om het voorbeeld van Staat en Gemeente te volgen, ter verfraaiing van Breda en in hun welbegrepen eigenbelang, zoodat de naaste toekomst ons een der fraaist denkbare verbindingen zal brengen tusschen de Ginnekensche en Teteringsche wegen.'

Inderdaad heeft Springer, nadat het Wilhelminapark was aangelegd, nog plannen gemaakt voor de uitbreiding in de richting van de Teteringsdijk. Nadat de aanleg van het park was afgerond maakte opzichter Pyttersen, in oktober 1894, op verzoek van Springer, 'een opname en teekeningen (...) van de hooge en lage gronden der Loopschans, aansluitend aan de werken op de bouwblokken 27 en 28, tot aan den hoofduitgang naar Teteringen'. Deze gegevens had Springer graag gehad om een plan van uitvoering voor deze gronden op te stellen. Zover is het is niet meer gekomen.

Guljé benoemd tot burgemeester

Degene die vanuit Breda een belangrijke rol speelde in het tot stand komen van het Wilhelminapark, wethouder Guljé, werd bij koninklijk besluit van 13 maart 1893 benoemd tot burgemeester, de kroon op zijn carrière.⁵³ Hij volgde De Man op, die kort daarvoor overleden was. Guljé was al ruim 22 jaar lid van de gemeenteraad, sinds 19 juli 1871. Sinds 23 juli 1882 diende hij de gemeente als wethouder. Op dat moment was hij tevens voorzitter van onder andere de bouwcommissie, de commissie voor de waterleiding, de commissie voor het Valkenberg en die voor het nieuwe park.

Op 6 april werd hij plechtig geïnstalleerd.⁵⁴ Hij werd per vierspan afgehaald aan het station, nadat hij teruggekomen was uit Den Bosch, waar hij in de handen van de commissaris van de koningin de eed had afgelegd. Wethouder Van Aken overhandigde hem de sleutels van de brandkast van de gemeente en de burgemeestersketen, en wees hem de zetel van de voorzitter van de gemeenteraad. In zijn toespraak ontvouwde de nieuwbenoemde burgemeester zijn program. 'Breda (...) heeft, ten

gevolge der ontmanteling, ontdaan van den gordel van muren en vestingwerken, een geheel ander, vriendelijker en jonger aanzien verkregen. In alle opzichten heeft Breda zich uitgebreid en wel in zóó groote mate, als weinigen twintig jaren geleden hadden durven verwachten.’ De uitbreiding van Breda moest tot stand komen door de samenwerking van het gemeentebestuur met het particulier initiatief, ‘de kloeke geest en de ondernemingszin der bevolking’. Guljé had geen duidelijk plan voor de ontwikkeling van Breda. De mogelijkheden moesten aangegrepen worden als ze zich voordeden. Deze woorden kunnen we zonder meer toepassen op het Wilhelminapark. Breda gedroeg zich duidelijk als concurrent van andere steden. Guljé verklaarde dat ‘geen offer mij te zwaar zal vallen om Breda een eervolle plaats te doen innemen in de rij harer zustersteden en onze lieve stad tot hooger bloei te brengen.’ Voor de bevordering van de bloei van Breda moest hij echter ook een beroep doen op de belastingbetaler. Hij wilde een evenwicht vinden tussen datgene wat in het belang van de gemeente tot stand moest komen en de draagkracht van de gemeente. ‘Moge onze arbeid onder hoogere zegen strekken tot bevordering van den bloei en de welvaart van ons zoo dierbaar Breda!’, besloot hij.

De watertoren

De geschiedenis van het Wilhelminapark is onlosmakelijk verbonden met die van de aanleg van de waterleiding in Breda. Op 14 januari 1893 werd de aanleg van het park door de gemeenteraad goedgekeurd, onder andere omdat de gemeente het rijk nodig had voor de aanleg van de waterleiding. Het rijk was immers de eigenaar van de Seterse Heide bij Dorst, waar het Bredase water vandaan moest komen.⁵⁵ Om het water in de leidingen onder druk te houden was het nodig een watertoren te bouwen. Het water werd vanuit Dorst naar Breda gepompt. Vanuit het reservoir boven in de watertoren stroomde het door natuurlijke druk door de leidingen naar de huizen. De watertoren moest ergens een plaats krijgen en wat was meer voor de hand liggend dan daarvoor het nieuwe park te kiezen? Op 9 februari schreef het gemeentebestuur aan de Domeinen dat de gemeente van plan was de watertoren te bouwen op het driehoekig stuk grond bij de Molengrachtstraat.⁵⁶ Springer gaf desgevraagd de voorkeur aan het grasveld in het park. Het park was nog niet overgedragen aan de gemeente en de bouwcommissie (onder voorzitterschap van burgemeester Guljé) stelde daarom op 16 maart 1893 aan de gemeenteraad voor de toren op te richten op de algemene begraafplaats ten noorden van het park.⁵⁷ Deze begraafplaats grensde onmiddellijk aan het ontworpen park en ‘kan veilig beschouwd worden als daarmede één geheel uit te maken’, aldus de commissie. De algemene begraafplaats werd verplaatst naar een afgelegen perceel heide aan de Tilburgseweg. ‘In verband hiermede is bereids besloten ter plaatse van de algemene begraafplaats den fraaien toren onzer hogedrukwaterleiding te bouwen, wat het schilderachtige in den landelijken omtrek aldaar niet dan verhogen kan.’⁵⁸

De toren is ontworpen door de ingenieur J. Schotel te Rotterdam in neorenaissancestijl. Hij doet denken aan een middeleeuwse vestingtoren. De verschillende kleuren baksteen en de natuurstenen details geven een schilderachtig effect. Hij is het symbool van technische vooruitgang, maar tevens van burgerlijke trots. De *Nieuwe*

9. De grote vijver in het Wilhelminapark met de nieuw gebouwde watertoren.

Bredasche Courant meende dat de sierlijke vorm van het gevaarte gunstig afstak bij het plumpe voorkomen van de meeste watertorens, wat 'zal ten goede komen aan de fraaiheid van het nieuwe park'.⁵⁹ In de watertoren zou een woning worden ingericht voor de parkwachter. Op 1 mei 1893 werd de bouw van de watertoren aanbesteed.⁶⁰

De waterleiding werd geopend op 15 februari 1894.⁶¹ Merkwaardig genoeg is dit de enige openingsplechtigheid die heeft plaatsgevonden in het Wilhelminapark. Het park zelf is nooit officieel geopend. In Breda staken allen de vlaggen uit. De gemeenteraad maakte met de genodigden een rijtoer naar Dorst. In zijn toespraak hier zei burgemeester Guljé dat dit een gewichtige dag was voor Breda en een gewichtige dag voor het gemeentebestuur. Hij hoopte dat de waterleiding zou strekken tot 'bloei en welvaart van Breda', het stopwoord blijkbaar van Guljé. Daarna werd een bezoek aan de watertoren gebracht. 'De watertoren vormt een fraaie achtergrond voor het nieuwe park', aldus de *Bredasche Courant*. De opening werd besloten met een lunch op het stadhuis met alle burgerlijke en militaire autoriteiten. 'Verheugt zich Breda met hare lieflijke omstreken in den naam eener aangename gemeente', aldus Guljé, 'alwaar de beschaving, naar de eischen des tijds, hare uitdrukking vindt in vele bloeiende inrichtingen van openbaar nut (...), niets mag onbeproefd worden gelaten om haar ook haren goeden naam uit een sanitair oogpunt te doen behouden. En daartoe zal de waterleiding dienen.'⁶² De eerste toast werd uitgebracht door burgemeester Guljé. Slechts weinige gemeenten in ons vaderland waren en zijn steeds zo nauw met het vorstenhuis van Oranje verbonden als Breda, zei hij. De eerste to-

ast bracht hij daarom uit op hunne majesteiten de koninginnen. Telegrafisch werd de koningin en de koningin-regentes eerbiedige hulde aangeboden.

Aanleg in 'natuurstijl'?

Breda profileerde zich als het 'Haagje van het Zuiden'. De stad richtte zich op het aantrekken van gepensioneerden, oud-militairen en oud-Indiëgangsters die hier, in een woonplaats omringd door gezonde bossen, van hun pensioen zouden komen genieten, tot voordeel van de lokale middenstand. Deze sfeer was ook een geschikte broedplaats voor vage wereldverbeteraars die geld en tijd hadden om zich overal mee te bemoeien. Een van hen was Herman Otto van der Linden van Snelrewaard. Deze had uitsproken ideeën die hij in talrijke ingezonden brieven te berde bracht. Niet al zijn ideeën waren wereldvreemd. Hij pleitte bijvoorbeeld voor speelterreinen in parken waar kinderen konden spelen (lawntennis, cricketspel), voor speeltuinen met schommels en dergelijke en een baan voor velocipèderijden (wielrennen).

Hij had ook ideeën over tuinrichting. Zijn inspiratiebronnen waren natuurlijke gemeenschappen van vaste bloemplanten, heesters en bodembedekkers.⁶³ Hij verlegde de aandacht van de grote lijnen in de natuur, gevormd door volwassen boomgroepen en open weiden, naar het bodemschoon. Aan de voor- en achterzijde van zijn huis Soekasari II aan de Ginnekenweg had hij een tuin ingericht naar zijn ideeën.⁶⁴

Op 30 juni 1893 stelde hij voor de watertoren bij het nieuwe park in te richten als belvédère.⁶⁵ Naderhand maakte hij een plan voor de aanleg van het park in natuurstijl. Hij had een voorkeur voor inheemse veldbloemen. Er moest niet vanaf een tekening gewerkt worden, maar naar een bepaalde gemoedsstemming moesten bepaalde plaatsen van planten worden voorzien. Op 21 juli 1893 stuurde een aantal ingezetenen van Breda een rekest aan de minister van Financiën waarin zij hiermee hun instemming betuigden.⁶⁶

Later nog probeerde Van der Linden van Snelrewaard samen met Kuytenbrouwer, de directeur van de Ginneken Tramweg Maatschappij, in Ginneken een elektrische centrale op te richten om de Ginnekenweg en het Wilhelminapark van elektriciteit te voorzien.⁶⁷

Op zijn beurt reageerde Springer weer in ingezonden brieven in verschillende kranten en tijdschriften. Hij had geen goed woord over voor zijn opponent. Springer was juist de man van het grote gebaar, van landschapsparken ingericht op grote stukken grond. Hij noemde Van der Linden spottend de 'te Dordrecht te voorschijn getreden Messias der Tuinkunst'. Van der Linden werkte in het geniep, hij was een drijver, de voorstanders van een natuurstijl wisten niet wat landschapsstijl was, ze wisten zelfs nauwelijks wat natuur was, kortom 'dwaasheid'. In een ingezonden brief in de *Nieuwe Bredasche Courant* van 2 september 1894 concludeerde Springer; 'Ik wensch niet in een polemiek met dat heer te treden omdat zijn wijze van optreden van dien aard is, dat een geheele negeering de eenige weg zou zijn die een verstandig mensch moest volgen.'⁶⁸

De overeenkomst tussen het Rijk en de gemeente

Voor de overdracht van het park aan de gemeente was een speciale wet nodig. Krachtens de wet van 26 oktober 1873 (Staatsblad nummer 153) was de minister van Financiën gemachtigd namens de staat afstand te doen van waterleidingen, wegen en pleinen (zonder harde baan) die door de staat aangelegd zouden worden op de vestinggronden van Breda en van andere steden. Aangezien in het nieuwe park wegen zouden worden aangelegd met harde baan en ook een stuk bouwgrond zou worden overgedragen was toestemming nodig van de Staten-Generaal. In de memorie van toelichting bij deze wet vat de minister van Financiën de problematiek nog eens kort samen.⁶⁹ De daarvoor ter beschikking gestelde voormalige vestinggronden binnen de singelgracht van Breda waren nu bijna alle verkocht. Het terrein langs de Oostbuitensingel kwam door zijn tegenwoordige ligging niet in aanmerking voor veiling en had in de huidige toestand weinig waarde. Het bestond uit laag en slecht gelegen weiland en een ongedempt gebleven deel van de vroegere buitengracht. Bij de ophoging tot het voor bebouwing vereiste peil zou grond aangevoerd moeten

10. De aanleg van het Wilhelminapark vond plaats van september 1893 tot en met oktober 1894.

worden, wat hoge kosten zou veroorzaken. Na ophoging was het slechts geschikt voor de bouw van kleine woningen, aldus de minister, waarvoor elders in Breda geschikte grond in overvloed te vinden was, zodat het weinig waarde had. Door op het terrein vijvers te graven en de grondspecie te gebruiken voor de ophoging van het als bouwterrein te verkopen deel zouden de kosten van ophoging zo laag mogelijk gehouden worden en de waarde van het bouwterrein zo hoog mogelijk worden gemaakt. Op 23 juni 1893 tekende regentes koningin Emma te Arolsen de ‘Wet, houdende machtiging tot kosteloze afstand aan de gemeente Breda van harde wegen, door den Staat aan te leggen op voormaligen vestinggrond tussen de Nieuwe Ginnekenstraat en den gemeentelijke begraafplaats, en van een stuk grond aldaar’ (Staatsblad nummer 108).

Op 19 september 1893 kon de overeenkomst tussen de staat en de gemeente worden gesloten.⁷⁰ De ontvanger der Registratie en Domeinen te Breda vertegenwoordigde de Staat der Nederlanden en burgemeester Guljé en de secretaris A.R. Vermeulen de gemeente Breda. De staat verplichtte zich kosteloos de wegen, voetpaden, vijvers en terreinen voor grasveld en beplanting van het volgens het plan van de tuinarchitect Leonard A. Springer aan te leggen park over te dragen aan de gemeente. De latere Vijverstraat zou een breedte krijgen van dertig meter en de Parkstraat een van veertig meter. Alle andere wegen rondom de vijvers zouden zestien meter breed worden. De weg de Loopschans zou worden verbreed. In het park zouden voetpaden van drie meter breed worden aangelegd. Alle kosten van afgraving en ophoging voor de aanleg van het park zouden voor rekening van de staat zijn, evenals die van de verharding van de wegen. Deze verharding werd uiterst gedetailleerd omschreven. De gemeente verbond zich de grasvelden en beplantingen aan te leggen in overeenstemming met het plan van Springer en de wegen, grasvelden en beplantingen te onderhouden als openbare gemeentewerken. Bij deze akte werden ook enkele erfdiensbaarheden gevestigd. Op het terrein van de gemeente mocht niets anders worden gebouwd dan ‘kleine getimmerten als in een openbaar park op hunne plaats zijn’. Op het driehoekige stuk grond bij de Molengrachtstraat mochten eventueel een opzichterswoning en een kinderspeeltuyn verrijzen. Op de bouwterreinen van de staat werd de erfdiensbaarheid gevestigd dat de daarop te stichten gebouwen een gevelhoogte van minstens acht meter moesten hebben. Verder mochten op deze terreinen geen logementen, herbergen, sociëteiten, koffiehuisen of dergelijke inrichtingen worden gevestigd dan met toestemming van burgemeester en wethouders van Breda.

De aanleg van het park

Tevoren, op 8 september 1893, dus één jaar later dan de bedoeling was van administrateur Holsboer, was de aanleg van het park door het ministerie van Financiën reeds aanbesteed.⁷¹ De werkzaamheden werden nog steeds beschouwd als onderdeel van de ontmanteling van Breda. Het werk werd aangenomen door Filippus Kleijn te Dordrecht.⁷² Namens de Domeinen werd het toezicht op de werken gevoerd door de opzichter J.A. Pyttersen uit Amsterdam.⁷³ Deze was door Springer aanbevolen. Pyttersen had een opleiding als ‘tuinbouwkundige’.

11. Een andere foto van de aanleg van het park. Op de achtergrond de watertoren, aanbesteed in mei 1893 en in gebruik genomen in februari 1894.

Bij de aanbesteding was ook de sloop inbegrepen van het reduit van Lunet A, ter plaatse van het huidige Dr. Jan Ingenhouszplein. De afkomende stenen en puin moesten worden gebruikt voor de verharding van de wegen in het park. Bij de sloop van dit reduit werden op zaterdag 17 februari 1894 twee werklieden onder het puin bedolven.⁷⁴

Een verschrikkelijk ongeluk (...). Eensklaps kantelde een der muren om en werden twee werklieden door de steenen getroffen met het noodlottige gevolg dat de arbeider G. onmiddellijk werd gedood en B. als doodelijk gekwetst naar het gasthuis werd vervoerd. De ongelukkige arbeider G. laat vrouw en acht kinderen na.

Regelmatig reisde Springer met de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij en de Staatsspoorwegen van Haarlem naar Breda om toezicht te houden en overleg te plegen.⁷⁵ Op 12 oktober 1894 kon ingenieur Van Gendt aan de administrateur berichten dat de uitvoering van het bestek was voltooid.

12. Het reduit van Lunet A, ter plaatse van het huidige Dr. Jan Ingenhouszplein, werd in 1894 gesloopt en de afkomende stenen en puin werden gebruikt voor de verharding van de wegen in het park.

Het bezoek van de beide koninginnen aan Breda

Het Wilhelminapark is genoemd naar de, toen nog minderjarige, koningin der Nederlanden. Meerdere malen heeft burgemeester Guljé uiting gegeven aan zijn Oranjeliefde. Waarschijnlijk moeten wij het idee van de naam Wilhelminapark dan ook op zijn rekening schrijven. Breda breidde zich uit en probeerde met parken, boulevards en brede straten met beplanting nieuwe, vermogende inwoners aan te trekken. Door de nieuwe straten te noemen naar leden van het koninklijk huis en door de band te benadrukken met de middeleeuwse Nassaus mat Breda zich de allure aan van een residentiestad.

Op 26 januari 1895 werd de naam van het park vastgesteld door de gemeenteraad. Daarvoor viel de naam Wilhelminapark al regelmatig. De eerste keer dat deze naam wordt genoemd is al in een krantenartikelje in *De Bredenaar* van 17 maart 1894.⁷⁶ Springer noemt de naam Wilhelminapark in een brief van 12 oktober 1894 aan burgemeester en wethouders.⁷⁷ De naam valt ook al in de *Bredasche Courant* van 20 december 1894.⁷⁸ 'Men is van gemeentewege bezig met opruiming van het plantsoen op het Stationsplein, een gedeelte daarvan is bestemd voor het Wilhelminapark.' De naam was dus op dat moment al helemaal ingeburgerd.

De belangrijkste aanleiding deze naam te geven moet het bezoek geweest zijn dat de jonge koningin Wilhelmina, samen met haar moeder, koningin-regentes Emma, op 25 september 1894 aan Breda bracht. In 1890 was koning Willem III overleden. Hij werd opgevolgd door zijn dochter Wilhelmina, op dat moment pas tien jaar oud. Haar moeder koningin Emma nam het regentschap waar totdat de jonge koningin meerderjarig was geworden. Emma zocht, in tegenstelling tot haar overleden echtgenoot, het contact met de Nederlandse bevolking, aldus de biograaf van Wilhelmina, Cees Fasseur.⁷⁹ Vrijwel elke provincie en iedere grote stad van Nederland mocht tussen 1892 en 1898 de koninginnen Emma en Wilhelmina welkom heten in een serie van groots opzette bezoeken. Het programma hiervan vertoonde altijd een aantal vaste onderdelen. Erepoorten werden opgericht en versieringen en feestverlichting aangebracht. Alle koninklijke bezoeken trokken van heinde en verre publiek. Ziekenhuizen en weeshuizen werden, ongeacht hun kerkelijke gezindte, met een bezoek vereerd. Steeds werd er ruimschoots gelegenheid geboden voor een rijtoer, bij voorkeur in een open rijtuig. En overal werd er luid gejuicht. Katholieke landsdelen grepen volgens de biograaf de gelegenheid aan om het protestantse deel van de natie duidelijk te maken dat zij in Oranjeliefde en loyaliteit aan het vorstenhuis niet onderdeden. Hij concludeert dat de periode tussen 1895 en 1914 er een was van snelle economische groei en modernisering. De bevolking groeide snel en de welvaart steeg. In een samenleving die door partijstrijd, geloofstrijd, een snelle stadsuitbreiding en economische ontwikkeling in een hoog tempo leek te vervreemden van een verleden dat velen vertrouwd en dierbaar was, belichaamden moeder en dochter de nationale traditie en identiteit, aldus Fasseur.

Op 25 september 1894 was dus de beurt aan de stad Breda.⁸⁰ Hare majesteiten kwamen 's morgens aan op het station en hielden daarna een 'plechtige intocht', door sommigen zelfs aangeduid als een Blijde Inkomste. Daarna volgden bezoeken aan de Koninklijke Militaire Academie, het Begijnhof, de praalgraven van de Nassaus in de Grote Kerk en een rijtoer via de Nieuwe Ginnekenstraat en de Ginnekenweg naar Ginneken. Hier werd het Citadelmonument bezocht. Langs het Mastbos en Princenhage ging de tocht weer terug naar Breda. De jonge koningin Wilhelmina is dus werkelijk langs het toekomstige Wilhelminapark gekomen, dat op dat moment in aanleg was, maar het park wordt in de verslagen nergens genoemd. Burgemeester Gulje werd benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau.⁸¹

Ruzie tussen de gemeente en Springer

Toen de minister in 1892 opdracht gaf aan Springer het park te ontwerpen, werd al bepaald dat de beplanting zou worden aangelegd door de gemeente Breda. Volgens de overeenkomst van 19 september 1893 verbond de gemeente zich de grasvelden en beplantingen aan te leggen in overeenstemming met het plan van Springer. Het lag natuurlijk voor de hand dat de gemeente Breda Springer zou benaderen het toezicht op de beplanting op zich te nemen. Deze samenwerking liep echter spaak, mede door de kortaangebondenheid en de extreme eisen van Springer. Uiteindelijk is de beplanting aangelegd door de opzichter van de beplantingen van de gemeente Breda, H.C. Waals. Achteraf kunnen wij het inderdaad betreuren dat Springer niet zelf de beplanting heeft verzorgd.

In februari 1894 was de aanleg van het park zover gevorderd dat de verharding van de wegen kon worden aangebracht. Hiervoor zou het puin worden verwerkt van het afgebroken Lunet A. De gemeente zou de riolen aanleggen. Om te voorkomen dat de verharding weer zou moeten worden opgebroken nam de gemeente Breda dit gedeelte van het werk van de aannemer over.⁸² In augustus 1894 werd door burgemeester en wethouders de aanleg aanbesteed van de riolen en het verharderen van de wegen en voetpaden. De wegen werden verhard met puin, afgedekt met grind.⁸³ De Loopschans, de gemeentegrens van Breda met Teteringen, viel buiten het park en werd niet verhard.

Al op 18 oktober 1892 informeerde het gemeentebestuur bij Springer hoe groot de kosten van de aanleg zouden zijn.⁸⁴ Springer dacht voor het park 1340 zware dekheesters nodig te hebben, 660 piramideheesters, 3000 bloemen- en andere struiken, 750 groenblijvende heesters en coniferen, 150 vrijstaande bomen en 250 iepen voor de wegen. Op 10 september 1894 had Springer een onderhoud met burgemeester en wethouders over zijn honorarium. Hij dacht dat het gemeentebestuur daarna ook wel van tijd tot tijd zijn advies nodig zou hebben. Het gemeentebestuur vond blijkbaar dat Springer wel erg veel vroeg. Op 1 oktober schreef burgemeester Guljé aan Springer dat het college huiverig was zijn voorstellen aan de gemeenteraad voor te leggen. Het college was nochtans van mening dat Springer, 'als de schepper van het fraaie park, er veel prijs op zou stellen, dat de beplanting zou zijn in harmonie met het geheel, tot eer van uwe naam'. Het gehele park zou dan het stempel dragen van Springer en de eenheid van gedachte zou worden bewaard, maar de vraag was wel of het een beetje minder kon. Het college vroeg Springer een tekening van de beplanting, zodat de gemeente die uit zou kunnen voeren. Enkele dagen later antwoordde Springer dat het voor hem onmogelijk was een tekening te leveren waarnaar een ander de beplanting aan kon brengen. Hij wees er op dat hij anders werkte dan Rosseels. Hij schreef dat hij ter plekke wilde bepalen waar welke boom zou komen te staan. Wellicht proeven wij hier ook enige naijver van Springer ten opzichte van Rosseels.

Inderdaad heeft Springer op de parken die hij ontworpen heeft een sterk persoonlijk stempel gedrukt. Springer kende grote sierwaarde toe aan kleur en bloei van bomen en heesters, maar ook aan de natuurlijke vorm. Hij componeerde als het ware een landschap met bomen en struiken in verschillende kleuren. Verder had Springer een grote belangstelling voor de dendrologie, de kennis van de houtige gewassen. In een aantal parken waar hij een grote vrijheid van handelen had, plantte hij een complete collectie sierheesters en uitheemse sierbomen.⁸⁵ In het Rijsterborgherpark in Deventer bijvoorbeeld heeft hij wel 330 verschillende soorten en variëteiten van bomen en heesters geplant.⁸⁶

Het gemeentebestuur van Breda had blijkbaar weinig belangstelling voor dendrologie en de toon van de correspondentie werd gaandeweg steeds grimmiger. De biografie van de tuinarchitect moet inderdaad toegeven dat Springer een man was die in kleine kwesties lichtgeraakt kon zijn en die kwade opzet zag waar die niet was.⁸⁷ Op 23 november 1894 diende Springer een declaratie in over het werk dat hij voor de gemeente had gedaan sinds 18 oktober 1892. De gemeente Breda weigerde op 3 december deze te betalen, waarna Springer op 5 december woedend in de pen klom.

‘Uw schrijven van 3 December 1894 is mij geworden. Hoewel de inhoud van dien aard is, dat ieder eerlijk mensch hem onbeantwoord zou laten, meende ik toch het volgende te moeten antwoorden.’ Springer herhaalde zijn standpunten nog eens, waarna het college de zaak voor kennisgeving aannam en geen antwoord meer gaf.

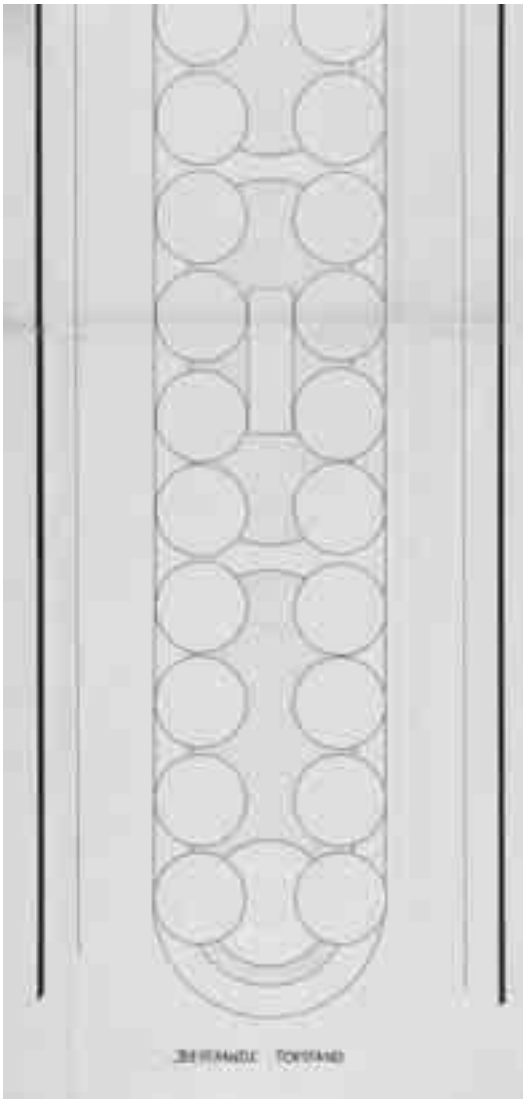
De beplanting van het park door Waals

Ondertussen had het college op 11 oktober 1894 reeds overlegd met H.C. Waals, de opzichter van de beplantingen.⁸⁸ Burgemeester Guljé vroeg hem, ‘of hij zou durven aannemen de beplanting te regelen en uit te voeren in het nieuwe park, ook zonder daartoe een tekening te ontvangen van de ontwerper van het park, de heer Springer te Haarlem.’ Waals antwoordde stellig dat hij daartoe in staat was. Hij wilde alleen het oorspronkelijke ontwerp zien van Springer, dat op dat moment blijkbaar nog op het kantoor van de gemeentearchitect lag. Sinds maart 1894 al woonde Waals in de watertoren, zodat hij handig dicht bij het Wilhelminapark woonde.⁸⁹

In het begin van november 1894 begon Waals met het beplanten van het park.⁹⁰ Vóór het invallen van de vorst waren al veel bomen en andere gewassen geplant. Langs de weg in het verlengde van de Molengrachtstraat stonden eiken en canadabomen, die geplant waren in 1880.⁹¹ Deze werden verplaatst naar elders in het park.⁹² Enkele bleven op hun oude plaats staan. Het eiland werd met sterke graszoden belegd. De bomen die op de kwekerij voorradig waren en planten van het Stationsplein werden overgebracht naar het Wilhelminapark. In het voorjaar van 1895 werd met de beplanting doorgedaan.⁹³ In mei werden de gazons ingezaaid. In het voorjaar werd het park voor het eerst door het publiek gebruikt. Ook in 1896 werden nog heesters en struikgewassen geplant en bijgepoot.⁹⁴ Langs de paden werden afrasteringen aangebracht, die regelmatig moesten worden vernieuwd. De paden zelf waren van kiezelzand.

Waals heeft zelf ook een tekening van het park gemaakt om de beplanting te kunnen aanbrengen. Hij heeft deze tekening óf gekopieerd van het oorspronkelijke ontwerp van Springer óf van de afbeelding die geplaatst was in *De Opmerker* van 10 februari 1894. Ook de tekening van Waals is waarschijnlijk weer verloren gegaan.⁹⁵ We kunnen het werk van Waals echter reconstrueren aan de hand van oude foto’s en prentbriefkaarten, de oudste luchtfoto’s van Breda (uit 1923) en met de gegevens betreffende de oorspronkelijke beplanting zoals die nog bestond in 1982.⁹⁶

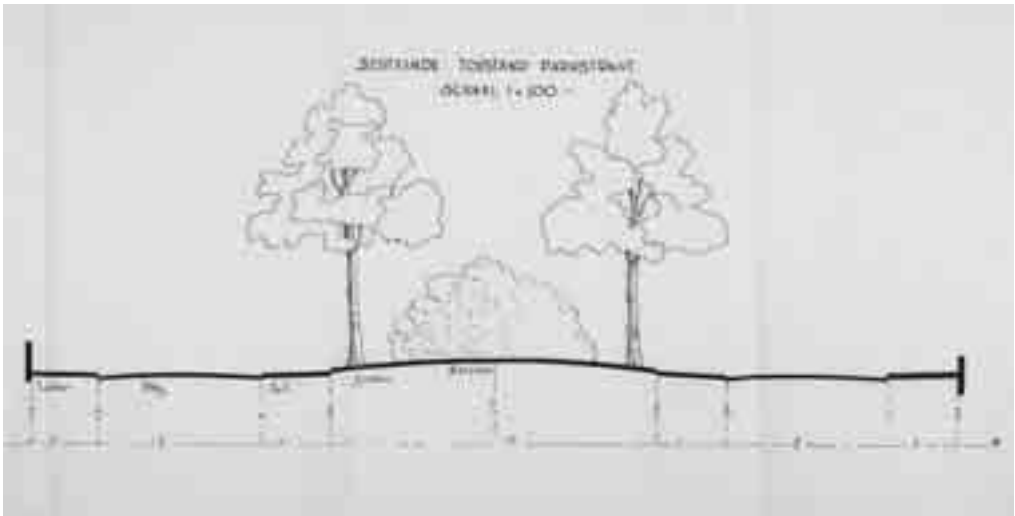
De opzichter van de beplantingen heeft zich tamelijk nauwkeurig gehouden aan het ontwerp van Springer voor wat de aanleg betreft van de grasvelden en de verdeling van de bomen en de bosschages over het park. De zichtlijnen in de assen van de Parkstraat en de Vijverstraat en die over het schiereiland aan de zijde van de Paul Windhausenweg heeft hij inderdaad aangelegd. De lange rij straatbomen aan de noordwestzijde van het park is eveneens volgens het oorspronkelijk ontwerp van Springer. Waarschijnlijk bestond deze uit iepen. Waals heeft echter ook aan de zuidoostzijde van het park een lange rij straatbomen geplant. De zichtlijn vanuit de Vijverstraat loopt dood tegen deze rij, in afwijking van het ontwerp van Springer. De beplanting van de driehoek bij de Molengrachtstraat was in het oorspronkelijk

13. De plattegrond van de Parkstraat zoals ontworpen door Waals.

ontwerp niet opgenomen. Waals plantte hier een stevig bos van iepenbomen achter een massieve beplanting van struiken en heesters.

De Parkstraat was oorspronkelijk beplant met platanen. In deze straat bracht Waals in overeenstemming met het ontwerp van Springer twee rozenperken aan. Langs de waterkant plantte Waals treurwilgen die in het oorspronkelijk ontwerp niet voorkomen. De beplanting van Waals was veel soberder dan welke Springer waarschijnlijk voor ogen stond. In 1982 bevonden zich in het park 27 verschillende soorten bomen en heesters. Springer had ongetwijfeld veel meer verschillende soorten gebruikt. Het Wilhelminapark is dus niet zo Springeriaans geworden als eigenlijk de bedoeling was.

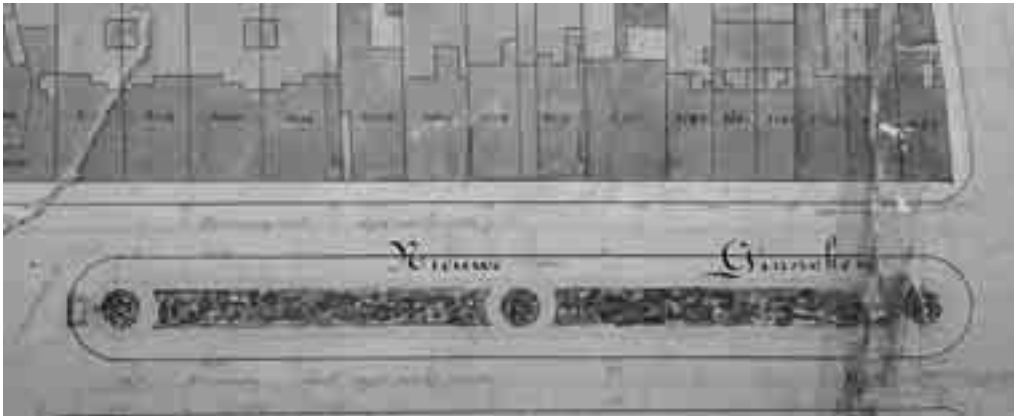

14. Het profiel van de Parkstraat met de beplanting van Waals.

In 1900 werden de kwijnende platanen in de Parkstraat gerooid en vervangen door 24 zware kastanjes.⁹⁷ Het rozenperk in de Parkstraat had veel te lijden van het stelen en vernielen van de rozenplanten. Waals vond het nodig dit in 1906 weg te nemen.⁹⁸ Het werd vervangen door een groepje groenblijvende planten (*laurus rotundifolia*). Ook aan de kleine vijver had Waals een dergelijk rozenperk aangebracht. In 1907 werd ook dit weggenomen ter voorkoming van vernieling.⁹⁹ Het driehoekig stuk grond bij de Molengrachtstraat was oorspronkelijk beplant met iepenbomen achter een massieve beplanting. In 1906 werd deze beplanting in het midden voor de helft weggenomen.¹⁰⁰ Op de punt van de driehoek die naar de Molengrachtstraat was gericht werd in dat jaar een groep coniferen geplant waardoor volgens Waals het vergezicht hier veel dieper en mooier werd. Naar de andere kant kon men vanaf hier nu naar alle zijden over de vijver en naar het eilandje zien. Op de Wilhelminastraat waren oorspronkelijk lindebomen geplant. Deze werden in 1918 vervangen door dubbelbloemige kastanjes.¹⁰¹

'De beplanting is nu juist niet schitterend'

Allerwegen werd betreurd dat Springer niet eigenhandig de beplanting had verzorgd. Op 27 oktober 1894 beklagde Springer zich bij de minister dat de gemeente was afgeweken van het door hem ontworpen plan.¹⁰² De minister zou, schreef deze op 4 december, ook graag gezien hebben dat het gemeentebestuur de leiding en het toezicht over de aanleg van de beplanting aan Springer had opgedragen en had dat ook eigenlijk wel verwacht, maar de gemeente was niet afgeweken van de overeenkomst met het Rijk. Op 7 december schreef Springer nog eens aan de minister dat een ambtenaar van de gemeente Breda niet volgens zijn ontwerp zou kunnen werken, want 'deze ambtenaar wel weet waar, doch niet wat geplant moet worden

15. De Nieuwe Ginnekenstraat en de Nieuwe Boschstraat met beplanting van Waals, heesters en mozaïekperken.

16. De Nieuwe Ginnekenstraat en de Nieuwe Boschstraat met beplanting van Waals, heesters en mozaïekperken.

(“Dat heb ik gezien”, had Holsboer er met potlood bij geschreven), en dit is juist het voornaamste van het geheel.’ Holsboer was zelf dus ook in Breda gaan kijken. Op 11 december schreef Springer nog aan Holsboer dat hij geen beplantingstekening gemaakt had voor de gemeente. Waals zou alleen maar hebben kunnen werken met de afbeelding van het park die geplaatst was in *De Opmerker* van 10 februari 1894. Ook ingenieur Van Gendt werd om zijn advies gevraagd. Op 4 maart 1895 schreef de ingenieur dat de gemeente Breda zich aan de overeenkomst van 19 september 1893 had gehouden. De gemeente Breda was niet verplicht de beplanting aan Springer op te dragen. Van Gendt had het oorspronkelijke plan van Springer geraadpleegd op het kantoor van de ontvanger van de Domeinen in Breda. De opzichter van de plantsoenen (Waals) had hem een tekening gegeven van de beplanting die hij gemaakt had. De hoofdopzichter van de Domeinen in Breda heeft deze tekening vergeleken met de bestaande toestand. Deze tekening is later opgestuurd naar Den Haag.¹⁰³ Naar de

17. Een van de oudste foto's van het Wilhelminapark.

mening van Van Gendt bestond er geen enkele reden de gemeente Breda een verwijt te maken. 'Al volgt daaruit in geenen deele dat de beplanting op loffelijke wijze is uitgevoerd. Het komt toch niet alleen op het plan van aanleg aan, maar ook de soorten van planten en boomen kunnen veel bijdragen om een schoon geheel te verkrijgen.' Op 5 maart voegde Van Dunné, de directeur van de Domeinen in Middelburg, hier zijn kantschrift aan toe. Hij was zelf in Breda geweest en wat hij van de beplanting zag vond hij 'nu juist niet schitterend'. Hier en daar waren opgaande bomen en heesters geplant, die Van Dunné daar niet zou gebruiken. Een meer vakkundige aanleg van een mooi plantsoen zou de kosten volgens hem naar weinig verhoogd hebben. De schuld lag volgens Van Dunné echter ook gedeeltelijk bij Springer. Als deze billijke eisen gesteld had zou de aanleg perfect zijn geworden. Hij gaf de gemeente volkomen gelijk dat zij de hulp van 'dien mijnheer' niet accepteerde. Het geld van de belastingbetaler moest volgens de directeur niet worden weggeworpen, al was het te betreuren dat er geen eerste kwaliteit plantgoed gebruikt was.

De beplanting die Waals heeft aangebracht had een eenvoudig maar degelijk karakter. Waals was sterker in het opzetten van bloemperken en daarin heeft hij zich uitgeleefd. Voor de bomen heeft Waals gewoon gebruikt wat hij in voorraad had. Springer had het assortiment voor de beplanting waarschijnlijk al in zijn hoofd zitten, aldus de tuinhistoricus Eric Blok. Hij heeft waarschijnlijk willen spelen met de compositie van de heesterperken. De bomen geven massa, hierin kan men doorzichtlijnen construeren, maar heesters geven kleur. Als Springer de beplanting had gedaan,

zou het bomenbestand meer divers geweest zijn en had het meer het karakter gehad van een arboretum, zegt Blok. De beplanting zou dan natuurlijk veel interessanter geweest zijn, en het park zou veel hoger op de ranglijst van de werken van Springer hebben gestaan.

Het Wilhelminapark in Breda is voor Springer waarschijnlijk een traumatische gebeurtenis geweest.¹⁰⁴ Dit ontwerp is het enige dat hij ooit voor de Domeinen heeft vervaardigd.¹⁰⁵ Ook met het gemeentebestuur van Breda wilde hij niets meer te maken hebben. Pas in 1926, toen er een nieuwe directeur van Beplantingen was aangetreden, wilde hij wel weer een advies geven voor een reorganisatie van het park.

Het villapark Duin en Daal te Bloemendaal

In het voorjaar van 1894 werd Springer door koningin Emma uitgenodigd om een nieuw ontwerp te maken voor de landschapstuin achter paleis Noordeinde in Den Haag.¹⁰⁶ Deze uitnodiging is wellicht te danken aan zijn contacten met het ministerie van Financiën. Na deze opdracht zou hij nog meer werkzaamheden uitvoeren voor het Koninklijk Huis.¹⁰⁷

In 1897 en 1898 ontwierp hij in opdracht van een Haarlemse bouwgrondmaatschappij een plan om het oude landgoed Duin en Daal in Bloemendaal te veranderen in een villapark.¹⁰⁸ In dit villapark heeft hij alle idealen kunnen verwezenlijken die hij niet kon realiseren bij de aanleg van het Wilhelminapark in Breda.

Duin en Daal was in 1824 was gereorganiseerd als een Engels landschapspark door de bekende tuinarchitect J.D. Zocher jr. Het landgoed was, zoals de naam al zegt, omgeven door hoge duinen. Centraal lag een vallei met weilanden en vijvers. Springer handhaafde dit centrale gedeelte als een open ruimte. Hieromheen ontwierp hij een krakelingvormig wegenpatroon, met daaraan villa's temidden van grote tuinen. De overeenkomst van het wegenpatroon van het Wilhelminapark in Breda en Duin en Daal is treffend. De wegen in Duin en Daal zijn overigens zeer smal. Er was weinig verkeer en brede wegen kostten maar onnodig ruimte, die beter besteed kon worden aan villatuinen. Springer zette de wegen ter plekke uit met piketten en touw. Hij modelleerde de wegen naar de accidentatie van het terrein. Volgens Moes geldt het villapark nog altijd als een der mooiste ooit in Nederland aangelegd. Springer was dan ook trots op zijn werk in Duin en Daal en verwees er in zijn artikelen regelmatig naar.

'Het Wilhelminapark is nog in wording'

De toeristische gidsjes die de vreemdeling moesten verleiden Breda te bezoeken en er zich te vestigen, vormen een goede bron om de visie van de Bredenaar op zijn eigen stad te leren kennen. Als we de gidsen van vóór de Eerste Wereldoorlog doorlezen moeten we tot de conclusie komen dat het park bij de Bredase bevolking aanvankelijk nauwelijks in tel was. Hét stadspark was het Valkenberg en nadat hij was aangelegd trok de Baronielaan alle aandacht naar zich toe.

Het oudste toeristische gidsje voor Breda, Breda en omstreken in woord en

18. De kleine vijver in het Wilhelminapark met zicht op de Vijverstraat.

beeld, uit 1897, wijdt aan het Valkenberg een hoofdstuk van drie pagina's. Over het Wilhelminapark zegt het gidsje niet meer dan dat het veel voor de toekomst belooft, maar dat het op dat ogenblik nog in wording is.¹⁰⁹ Pas in de zesde druk, uit 1934, wordt er een hoofdstuk aan het park gewijd. Ook in de Gids voor Breda en omstreken, in 1902 uitgegeven door de Vereniging tot bevordering van Breda's Welvaart, wordt aan het Wilhelminapark slechts een halve regel gewijd, alvorens de schrijver overgaat tot een uitgebreide beschrijving van de Baronielaan.¹¹⁰ Zelfs Herman de Rooter zegt in 1907 in zijn *Geïllustreerde gids voor de baronie van Breda* niet meer dan 'Dit park (het Wilhelminapark), hoewel mooi in aanleg, met enkele groote vijvers, is nog lang niet wat het in de toekomst belooft te worden. Wanneer eenmaal het jonge geboomte krachtig opgeschoten is en tal van lommerrijke plekjes biedt, zal het een even geliefkoosde wandelplaats worden voor stadgenoot en vreemdeling, als nu het Valkenberg is.'¹¹¹

In het Wilhelminapark werden nog regelmatig kleine verbeteringen aangebracht. Op 1 september 1898 werden in Breda twee Wilhelminabomen geplant, waarvan één in het Wilhelminapark.¹¹² Hij stond in het verlengde van de Parkstraat, midden op de rijweg. De stevig oranjegekleurde toespraak werd uiteraard gehouden door burgemeester Guljé. De bomen en beplanting in het Wilhelminapark begonnen zich volgens Waals, volgens zijn verslag van 1900, krachtig te ontwikkelen.¹¹³ Op 7 februari 1901 trouwde koningin Wilhelmina met prins Hendrik. 's Avonds werd er een feest georganiseerd in het Zuiderkwartier door de bewoners. Om negen uur was er een muziekkuitvoering op het Van Coothplein, gevolgd door een fraai en uitgebreid vuurwerk in het Wilhelminapark.¹¹⁴

19. Vanaf 1895 werden er huizen gebouwd aan de Koninginnestraat onder Teteringen.

In 1902 werden in het park zes nieuwe rustbanken geplaatst.¹¹⁵ In 1904 werden meer dan honderd nieuwe bomen groepswijze nieuw aangeplant.¹¹⁶ In 1905 werden weer zes rustbanken geplaatst in het Wilhelminapark. Om vernieling van planten en bloemen in het Wilhelminapark en de Parkstraat te voorkomen bleef politietoezicht zeer gewenst, aldus opzichter Waals.¹¹⁷ Twee zwanen, afkomstig van de vereniging Het Noorderkwartier, zijn in 1907 in de grote vijver uitgezet. In 1909 bracht het koppel zwanen één jong voort.¹¹⁸ In het voorjaar werd een van de oude zwanen doodgebeten door een hond. Waals klaagde over vernielingen, vooral nu in de nabijheid het voetbalspel beoefend werd. Het Wilhelminapark werd volgens Waals in 1910 drukker bezocht dan vroeger.¹¹⁹ Ook waren er twee jonge zwanen bijgekomen. Tijdens de hevige noordwesterstorm van 30 september 1911 waaide er in het park een zware populier stuk.¹²⁰ 'De hevige storm, welke het gansche land door Zaterdagavond zoovele ongelukken heeft veroorzaakt, heeft ook hier te Breda zijn geweldige kracht getoond.'

De eerste huizen aan het park op Teterings grondgebied

Wat veel raadsleden in 1893 reeds gevreesd hadden werd twee jaar later bewaarheid. De eerste huizen die uitzagen op het Wilhelminapark werden niet gebouwd op Bredaas grondgebied, maar op particuliere terreinen die vielen onder de gemeente Teteringen.

Op 9 november 1895 vroeg de Bredase timmerman A. van den Akker aan het gemeentebestuur van Teteringen verlot tot het bouwen van twee of vier woonhui-

zen langs de Loopschans in de Zandberg.¹²¹ Om deze huizen te kunnen bouwen moest Van den Akker een gedeelte dempen van de sloot langs de Loopschans, die eigendom was van de gemeente Breda.¹²² Na overleg met het gemeentebestuur van Teteringen gaf het Bredase bestuur toestemming voor het dempen van de sloot. Op 25 november gaf het Teteringse gemeentebestuur vergunning om te bouwen. Van den Akker bouwde inderdaad vier huizen.¹²³ De huizen aan de Koninginnestraat zijn voorzien van voortuintjes, maar we weten niet wie hiertoe het initiatief heeft genomen, de bouwers van de huizen of het Teteringse gemeentebestuur.

In de volgende jaren werd hier het ene huis na het andere gebouwd. Op 10 februari 1896 vroeg de Bredase metselaar G. van der Sande aan het bestuur van Teteringen toestemming tot het bouwen van tien huizen aan de Loopschans.¹²⁴ Het betreft de huidige panden Koninginnestraat 16-24. Vóór 1910 was de Koninginnestraat inderdaad bijna volgebouwd, met uitzondering van één groot perceel, waarover later de Wethouder Romboutsstraat is aangelegd.

De Loopschans was in 1894 niet, zoals de andere wegen in het Wilhelminapark, verhard, maar was zoals gezegd nog steeds een zandweg. De gemeente Breda was natuurlijk niet van plan ten behoeve van de inwoners van Teteringen de straat te verharden. De eigenaren van de huizen legden daarom, met toestemming van de gemeente Breda, een keibestrating en een klinkerpad aan, ter lengte van hun huizen. Bij tijd en wijle werd het klinkerpad verlengd als er weer nieuwe huizen bijgebouwd werden. Ten tijde van de annexatie van 1927 was de bestrating dan ook een ware lappendeken. Ook straatlantaarns zouden we hier in die tijd tevergeefs zoeken.¹²⁵

De veilingen in het Wilhelminapark

Het bouwen van huizen op Teterings grondgebied door Bredase bouwondernemers schoot de Bredase gemeenteraad in het verkeerde keelgat. In de raadsvergadering van 7 december 1895 werd het voorstel gedaan het geld voor het onderhoud van het Wilhelminapark van de begroting te schrappen, totdat de staat de eerste gronden rond het park zou verkopen.¹²⁶ Op 13 december stuurde het gemeentebestuur een schrijven aan de minister van Financiën.¹²⁷ Door grote geldelijke opofferingen van de gemeente was het terrein herschapen in een aangenaam wandelpark en het bestuur sprak de wens uit dat het Rijk spoedig mocht overgaan tot verkoop van de aan het park grenzende gronden. 'De omstandigheid dat juist in dat gedeelte der gemeente, waar het park zich bevindt, de meeste neiging tot het bouwen van woningen bestaat, en aldaar slechts weinig geschikt bouwterrein op het grondgebied dezer gemeente is gelegen, is oorzaak, dat thans vele bouwondernemers het oog vestigen op de naburige en onmiddellijk aan het park grenzende gemeente Teteringen en daardoor aan deze gemeente menig belastingbetalende burger onttrekken, die inmiddels blijft genieten van de vele lusten, welke Breda haren ingezetenen aanbiedt.'¹²⁸ Op 2 en 29 april 1896 werd inderdaad de eerste veiling gehouden van bouwgrond die grensde aan het Wilhelminapark, de negentiende veiling van geslechte vestinggronden.¹²⁹ De bewuste kavels bevonden zich op de noordelijke hoek van de Wilhelminastraat en de dan zo genoemde Boulevard, waarmee de huidige Parkstraat bedoeld wordt.

BOUWTERREIN.

De ONTVANGER DER REGISTRATIE EN DOMEINEN te *Breda*, zal op **WOENSDAG 13 OCTOBER 1905**, des morgens ten tien ure, in het Koffiehuis „de Graanbeurs”, aan de Reigerstraat te *Breda*, ten overstaan van den Notaris **A. J. A. VERSCHRAAGE** aldaar, bij enkele inschrijving in ééne zitting

VERKOOPEN:

De opgehouden kavels 6-9 van de veiling van 310 Mei 1905, gelegen in het Wilhelminapark te *Breda*.

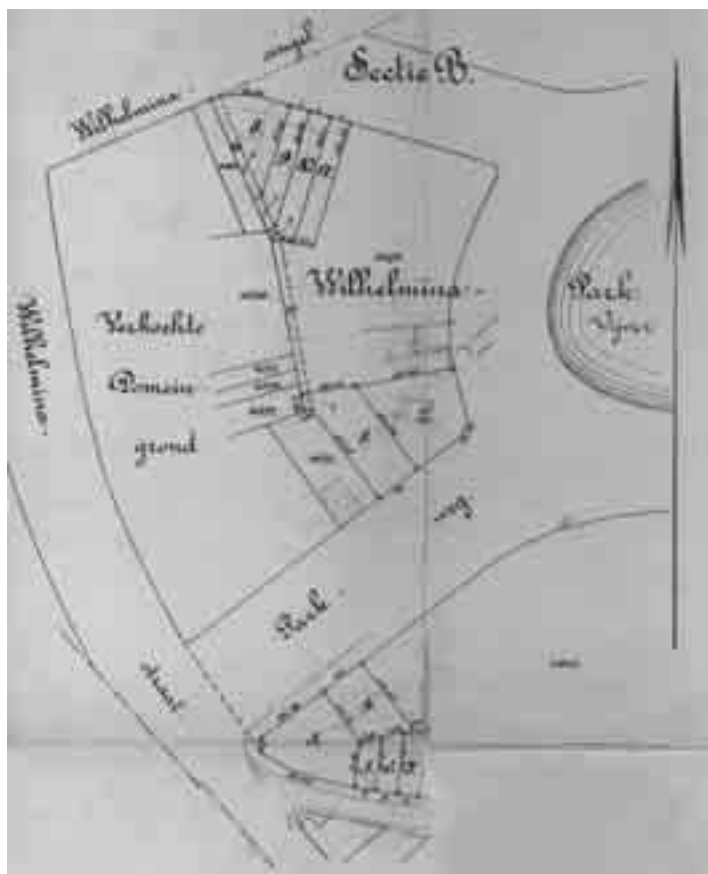
Boekjes van gemelde veiling zijn nog a 25 cent verkrijgbaar bij genoemden Ontvanger die tevens nadere inlichtingen verstrekt.

20. Een aanplakbiljet uit 1905 waarbij bouwterreinen te koop worden aangeboden aan het Wilhelminapark.

De veilingen volgden elkaar op met een frequentie van een of twee per jaar. Eerst werden de hoekkavels in veiling gebracht. De tussenliggende kavels stegen daardoor in waarde, wist de afdeling Domeinen uit ervaring.¹³⁰ De laatste veiling was de 29e veiling van geslechte vestinggronden, van 15 en 22 mei 1907.¹³¹ De veilingen werden gehouden door de ontvanger der registratie en Domeinen te Breda, ten overstaan van een notaris. De kavels waren op het terrein met piketten uitgebakend. Op de kavels werden uitgebreide erfdiensbaarheden gevestigd.¹³²

De kavels waren over en weer heersende en lijdende erven. Bestemmingsplannen bestonden nog niet en dit was de enige manier op de grond bepaalde bestemmingen te leggen. Bouwgrondmaatschappijen, en ook de Domeinen, maakten uitgebreid gebruik van dit juridische instrument.

Er mochten op de bouwgrond geen inrichtingen gemaakt worden als bedoeld bij artikel 2 van de wet van 2 juni 1875 (beter bekend als de Hinderwet), en er mochten ook geen landbouwschuren op gebouwd worden. Als gevolg van de overeenkomst tussen de staat en de gemeente van 19 september 1893 moesten de gevels minimaal acht meter hoog zijn. Op enkele kavels aan de Parkstraat werd bovendien de erfdiensbaarheid gevestigd dat de huizen minimaal 7,50 meter breed moesten zijn

21. Een voorbeeld van een veilingkaartje.

en dat zij niet mochten bestaan uit verschillende woningen met afzonderlijke toegang. De kavels werden verder belast met de erfdienstbaarheid dat daar geen logementen, herbergen, sociëteiten, koffiehuisen of dergelijke mochten worden gevestigd dan met toestemming van burgemeester en wethouders van Breda. Op de bouwgronden aan het Wilhelminapark zijn overigens géén erfdienstbaarheden gevestigd die verplichten tot het maken van voortuintjes of het bouwen van villa's. Alle verkopers verbonden zich bovendien tegenover de gemeente Breda tot nakoming van de erfdienstbaarheden.

De aanleg van de Baronielaan

De exploitatie van het Wilhelminapark werd bruto doorkruist door de aanleg van de Boulevard Breda-Mastbosch, de huidige Baronielaan. In 1897 werd deze aangelegd op grondgebied van de aangrenzende gemeenten Teteringen, Princenhage en Ginneken.¹³³ Speciaal hiervoor was een bouwgrondmaatschappij opgericht, de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij. De deelgenoten hierin woonden allemaal in Den Haag en omgeving. De boulevard werd ontworpen door de architect C.M.G.

22. De Parkstraat met de oorspronkelijke beplanting van Waals.

Nieraad te Arnhem. De nieuwe boulevard bracht een rechtstreekse verbinding tot stand tussen Breda en het Mastbos. De stedelijke ontwikkeling van Breda-Zuid en Ginneken, die zich tot dan toe voornamelijk richtte op het gebied ten oosten van de Ginnekenweg, verschoof plotseling naar het gebied ten westen daarvan. De nieuwe laan begon min of meer tegenover de Parkstraat. Om de Baronielaan aan te kunnen leggen moesten zes herenhuizen aan de Wilhelminastraat gesloopt worden. Het was door de eigendomsverhoudingen blijkbaar niet mogelijk de as van de Baronielaan precies in de as van de Parkstraat te leggen. Door de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij werd, op gedrukte plattegronden met de bouwterreinen van de maatschappij, de Baronielaan gepresenteerd als één stedenbouwkundig geheel met het Wilhelminapark en het Mastbos. Aan de boulevard werd in 1900 de Heilig Hartkerk gebouwd, waarvan de toren zich nog steeds weerspiegelt in de vijvers van het Wilhelminapark.

In de negentiende eeuw diende Brussel als voorbeeld voor de stedenbouwkundige ontwikkeling van veel steden in het zuiden van Nederland en de aanleg van de Boulevard Breda-Mastbosch kunnen we wel zien als het hoogtepunt van de Brussellomanie in Breda.¹³⁴ De Avenue de Tervueren in Brussel diende als voorbeeld. In 1897 juist was hier de Wereldtentoonstelling gehouden en veel Bredanaars zullen deze bezocht hebben. De Bredase elite zag hier zijn grote voorbeeld: een stad die nieuw was, modern, met snelle trams, parken en boulevards met veel groen en burgerlijk van karakter, een stad die voor de bourgeoisie van die tijd aangenaam was om in te wonen.

Het aanbod van bouwgrond aan de Baronielaan betekende zware concurrentie voor het Wilhelminapark. Op 8 januari 1895 al schreef de directeur van de Domeinen in Middelburg in een kanttekening dat het hem ter ore was gekomen dat er een consortium of iets van dien aard reeds bestond om tussen het Ginneken en

het Mastbos een groot terrein voor het bouwen van woningen en villa's in exploitatie te brengen.¹³⁵ 'Dit is ontegenzeggelijk eene leelijke streep door de rekening van het nieuwe park (...), om het kwaad nog zooveel doenlijk te keeren moet de Staat zich haasten (bij het verkopen van bouwgrond).' In 1898 werd aan de nieuwe boulevard de eerste bouwgrond verkocht. Al spoedig zou blijken dat potentiële kopers liever een perceel kochten aan de Baronielaan, waar de belastingen lager waren en het bouwtoezicht lichter was. De ontvanger van de Domeinen in Breda merkte in 1905 een advies op dat 'de bouwterreinen aan de Boulevard onder Teteringen zware concurrentie zijn voor de bouwterreinen in het Wilhelminapark'.¹³⁶ In 1907 zei diezelfde ontvanger: 'De trek voor woonhuizen is in den laatschten tijd meer en meer naar de Boulevard en naar de nabijheid van Burgerschool en Gymnasium.'¹³⁷

De Teteringse Parkstraat

Niet alleen aan de Loopschans en de Boulevard Mastbosch werden huizen op Teterings grondgebied gebouwd. De aanleg van het Wilhelminapark gaf de stoot tot de aanleg van een heel stratenplan tussen de Ginnekenweg, de Loopschans en de Molengrachtstraat.¹³⁸ Op 3 maart 1898 werd de aanleg aanbesteed van de Zandberg Boulevard, de huidige Zandberglaan met zijn zijstraten. De personen achter dit plan waren de Teteringse notaris jonkheer R.F.M.A. de Roy van Zuidewijn, de Bredase civiel-ingenieurs W.J. van Geer en C.F. Loder en enkele kleinere grondeigenaren. Er werd een nieuwe straat aangelegd van de Loopschans, evenwijdig aan de Ginnekenweg, naar deze boulevard (de huidige Minister Nelissenstraat). Deze kreeg de veelzeggende naam Parkstraat. Meestal werd hij in de volksmond de Teteringse Parkstraat genoemd.

De bedoeling was aan deze straten vijfhonderd flinke woningen te bouwen. Dat betekent dat ze bebouwd zouden moeten worden met aaneengesloten bebouwing. Deze plannen sloten wonderlijk goed aan bij de verwachtingen van gemeentearchitect Lamers in 1891. De bouw van deze huizen verliep echter minder voorspoedig dan verwacht. Het aanbod aan bouwgrond aan de Baronielaan betekende niet alleen zware concurrentie voor het Wilhelminapark, maar ook voor dit bouwplan. De huidige Minister Nelissenstraat werd inderdaad langzaam volgebouwd met herenhuizen in gesloten bebouwing, maar aan de Zandberglaan en de Eerste en Tweede Muntstraat werden vrijstaande villa's op grote stukken grond gebouwd. Het duurde zelfs tot ná de Eerste Wereldoorlog voordat het plan grotendeels was voltooid.

Herenhuizen of villa's?

We kunnen rustig stellen dat het Wilhelminapark vóór de Eerste Wereldoorlog stedenbouwkundig een mislukking was. Het park hing als een soort blinde darm aan het Bredase stelsel van boulevards en gaf nergens aansluiting op. Dat is ook te merken aan de kwaliteit van de huizen. De panden aan de Parkstraat en Vijverstraat staan nog onder invloed van de Ginnekenweg en de Baronielaan en zijn van goede kwaliteit, maar verderop is de architectonische kwaliteit bedroevend slecht.

In 1894 al verscheen een artikeltje in de *Nieuwe Bredasche Courant* over de te

verwachten architectuur van de huizen in het nieuwe park.¹³⁹ Waar de spitse Bredase torens en torentjes de achtergrond vormden, pleitte de schrijver voor trapgevels, waar bomen de achtergrond vormde, pleitte hij voor koepelvormen. Dergelijke voorschriften zijn niet opgenomen in de erfdiensbaarheden die het ministerie van Financiën opnam in de verkoopvoorwaarden. Een andere zaak heeft de discussies rond het park van het begin af aan beheerst: de controverse of de bouwgronden rond het Wilhelminapark bebouwd moesten worden met villa's of met herenhuizen in gesloten bebouwing.

De Domeinen zijn van het begin af aan uitgegaan van herenhuizen in gesloten bebouwing. Deze kavels beloofden namelijk een zo groot mogelijke opbrengst. Springer zal ongetwijfeld de voorkeur hebben gehad voor een villapark. Immers, villa's, omgeven door tuinen, zouden een zachte overgang vormen tussen het groen van het park en de stedelijke omgeving. Maar ook binnen de organisatie van de Domeinen waren er functionarissen die pleitten voor villabouw.

De Parkstraat werd in enkele jaren volgebouwd met huizen met eclecticismische lijstgevels in gesloten bebouwing zonder voortuintjes. Nadat enkele kavels geveild waren aan de noordzijde werden hier de eerste huizen gebouwd. Op 28 mei 1896 verleende het college van burgemeester en wethouders vergunning voor het bouwen van drie herenhuizen in één blok, aan 'den Boulevard'. Het zijn de huizen Parkstraat 1, 3 en 5.¹⁴⁰ In 1897 werd de eerste straatlantaarn geplaatst zodat de bewoners ook in het donker de weg naar huis konden vinden.¹⁴¹ In 1898 werd het herenhuis Parkstraat 11 gebouwd, aan het einde van de rij.¹⁴² Het draagt de naam Parkzicht. In 1899 werden de eerste huizen gebouwd aan de zuidzijde van de Parkstraat. Het hoekpand van de Koninginnestraat draagt het jaartal 1899 en de naam Boulevardzicht, omdat het uitkijkt op de Boulevard, de Baronielaan. Aanvankelijk waren de huizen aan de huidige Parkstraat en Vijverstraat genummerd aan het Wilhelminapark. Pas op 18 februari 1899 besloot de gemeenteraad aparte namen te geven aan de Parkstraat, de Vijverstraat en de Koninginnestraat.

Op 4 februari 1899 bracht de directeur in Middelburg advies uit over de veiling van gronden op de noordelijke hoek van de Parkstraat en het Wilhelminapark.¹⁴³ De ingenieur Van Gendt had een verkaveling ontworpen met brede percelen, met daarop huizen aan de straat met een zijtuin. Van Dunné was het er niet mee eens. Het was hem een raadsel hoe men voor villapercelen de koper wou dwingen het huis in een hoek van het perceel te plaatsen. Hij zag liever flinke villa's die rondom vrij stonden. 'In een park maakt een villa, met smaak gebouwd, een goed figuur, de steenklompen vlak aan den weg, waartoe men de koopers verplicht, zijn smakeloos.' Bovendien vond hij de afsluitingen door middel van ijzeren hekken op stenen voet 'waarlijk niet fraai'. De goede smaak vroeg in een park afwisseling en 'het scheppen van een schilderachtig geheel'.

Administrateur Holsboer dacht er blijkbaar anders over. Op 29 maart en 5 april 1899 werd als kavel 2 het perceel geveild op de hoek van de Parkstraat en het Wilhelminapark.¹⁴⁴ Op deze kavel mocht alleen een huis worden gebouwd van minstens zeven en hoogstens tien meter breedte en met een goothoogte van niet minder dan acht meter. Het perceel moest worden afgesloten door een ijzeren hek op stenen voet, van geen meerdere hoogte dan één meter. Het huis moest op de rooilijn ge-

23. De Parkstraat met rechts de villa Sunny Cottage, gebouwd in 1901.

bouwd worden. Het perceel werd gekocht door de bouwondernemer G. van der Sande te Teteringen. Deze ondernemer sloot daarna een overeenkomst met jonkheer Sandberg van Boelens, ingenieur van de Staatsspoorwegen, over de bouw van een vrijstaande villa op dit perceel, met een voortuintje aan beide straatzijden. De letter van de verkoopvoorwaarden verzette zich hiertegen. Op 2 augustus 1901 richtte Van der Sande daarom een rekest tot de minister van Financiën.¹⁴⁵ Hij had al toestemming gekregen van de eigenaren van de heersende erven en verzocht nu de minister om ontheffing. De opzichter van de Domeinen in Breda, P. van de Erve, was van mening dat de omringende staatsgrond door de bouw van de villa slechts in waarde kon stijgen. Het bouwen van een villa was dus geen probleem. De ontvanger van de Domeinen in Breda was het met hem eens. De bedoeling van de erfdiensbaarheid was dat op die kavel een flinke villa zou verrijzen, 'ter verfraaiing van den parkingang aan die zijde'. Op 10 september 1901 gaf de minister van Financiën een beschikking af, waarbij Van der Sande de gevraagde toestemming kreeg. In hetzelfde jaar nog begon Van der Sande met de bouw van de villa Sunny Cottage op de hoek van het Wilhelminapark en de Parkstraat.¹⁴⁶

Voortuintjes en villa's aan de Vijverstraat

Elke tijd heeft zijn eigen architect die op dat moment het meest op de voorgrond treedt. Op het moment dat het Wilhelminapark in ontwikkeling was, was dat in Breda J.A. van Dongen. Hij had zich in 1896 weer in zijn geboorteplaats Breda gevestigd, na een opleiding genoten te hebben in Antwerpen. Aanvankelijk bouwde hij huizen en winkelpanden in neorenaissancevormen, maar rond 1900 bekeerde hij zich tot de art nouveau. Hij heeft de meeste huizen in de Vijverstraat ontworpen en hij heeft duidelijk zijn stempel op deze straat gezet.

24. Een sfeervolle foto van de Vijverstraat in de winter.

Bij de 21ste veiling van geslechte vestinggronden in april 1899 kocht Van Dongen enkele kavels bouwterrein aan de Vijverstraat. Op 10 augustus 1899 kreeg hij vergunning hier drie woonhuizen te bouwen.¹⁴⁷ De bouwtekeningen zijn helaas verloren gegaan. De huizen zijn gebouwd in een sobere art nouveau stijl. Van Dongen heeft zijn rij huizen, ondanks het feit dat hij hier niet toe gedwongen werd door de erfdiensbaarheden, een eindje naar achter gezet, waardoor voortuintjes ontstonden. Het gemeentebestuur was het hier niet mee eens. Op 22 juli 1903 schreef het college van burgemeester en wethouders aan de minister dat de rooilijn aan de Vijverstraat uit esthetisch oogpunt beschouwd hoogst onregelmatig was en eerder tot ontsiering strekte dan tot verfraaiing van het overigens zo aangenaam gelegen Wilhelminapark.¹⁴⁸ Het college weet de onregelmatigheden vooral aan de verkoopvoorwaarden en verzocht de minister met de rooilijn rekening te houden bij de verkoop van de percelen aan de overzijde van de Vijverstraat. De minister antwoordde dat de onregelmatige bebouwing van de staatsgrond langs de zuidzijde van de Vijverstraat niet kon worden geweten aan de verkaveling van het terrein of aan de voorwaarden die bij de verkoop waren gesteld, maar dat die onregelmatigheid had kunnen worden vermeden, als de gemeente de rooilijn voor de bebouwing langs deze straat tijdig bij een verordening had bepaald, gelijk ook elders placht te geschieden. Om een dergelijke onregelmatige bebouwing op het nog onverkochte perceel aan de oostzijde van de Vijverstraat te voorkomen, achtte hij de vaststelling van de rooilijn door het gemeentebestuur het enige afdoende middel.¹⁴⁹

Op 2 april 1904 besloot de gemeenteraad inderdaad dat de rooilijn van het

25. De kliniek van doctor Struijcken aan de Vijverstraat, ontworpen door architect Van Dongen in 1905.

bouwblok tussen het Wilhelminapark, de Vijverstraat en de Wilhelminasingel zou liggen op de grenslijn van het bouwblok en de openbare weg en dat de gevels van de aldaar te stichten gebouwen moeten worden gebouwd aan de rooilijn. Alleen op de punt van de Wilhelminasingel en de Vijverstraat mocht een voortuintje komen tot 35 meter vanuit het hoekpunt.

In juli 1905 ontwierp Van Dongen een kliniek met woonhuis voor dr. H.J.L. Struijcken op de punt van de Wilhelminasingel en de Vijverstraat.¹⁵⁰ Het pand is uitgevoerd in een landelijke vakwerkstijl die ontleend is aan Engelse voorbeelden. Op de punt en aan de zijde van de Vijverstraat is het pand voorzien van een voortuintje. Aan de zuidzijde is het pand voorzien van een veranda met uitzicht over het Wilhelminapark. Struijcken was een bekende specialist voor oor-, neus- en keelziekten.¹⁵¹ Hij studeerde medicijnen aan de universiteiten van Groningen, Göttingen, Parijs en Berlijn. In 1893 werd hij doctor in de geneeskunde cum laude aan de universiteit van Freiburg. In 1898 vestigde hij zich in Breda en in 1905 was zijn roem blijkbaar al zo verspreid dat hij zich kon permitteren een eigen kliniek te laten bouwen. Hij was de eerste arts in Nederland die een eigen keel-, neus- en oorheelkundige kliniek stichtte. In de al eerder genoemde gids van Herman de Ruiter noemt de schrijver ook de 'prachtige inrichting van den bekenden dokter Struicken'.¹⁵²

Op 6 september 1905 diende A.W. de Jonge van der Halen, luitenant-kolonel der artillerie te Breda, een rekest in bij de minister.¹⁵³ Hij had op de 28e veiling van

3 en 10 mei 1905 geboden op de kavels 6, 7, 8 en 9 op de hoek van de Vijverstraat en het Wilhelminapark.¹⁵⁴ De kavels 1, 2 en 10 waren gekocht door dr. Struijcken. De Jonge van der Halen had afgesproken met Struijcken op de gekochte kavels twee villa's te bouwen en 'daarbij wat uiterlijk aanzien betreft en vrij uitzicht elkanders belangen in het oog te houden'. Beide gebouwen zijn inderdaad ontworpen door architect Van Dongen, dus deze coördinatie zal geen probleem geweest zijn. De inschrijving van De Jonge van der Halen werd geweigerd. Met de bouw van de villa van dr. Struijcken was inmiddels begonnen. De Jonge van der Halen vond dat 'door de voorgenomen villabouw het algemeen aanzien van het Wilhelminapark belangrijk zal winnen' en hij deed nogmaals een bod. Administrateur Holsboer krabbelde met potlood op het rekest dat De Jonge van der Halen dan maar een beter bod had moeten doen. Uiteindelijk is hij dan toch eigenaar geworden van de kavels. In februari 1906 ontwierp Van Dongen de fraaie villa op de hoek van het park en de Vijverstraat in een neogotische stijl met art nouveau invloeden.¹⁵⁵ Gedwongen door het raadsbesluit van 2 april 1904 was De Jonge van der Halen ook nog eens gedwongen toestemming te vragen aan de gemeenteraad om zijn villa binnen de rooilijn te mogen plaatsen.¹⁵⁶

De klap op de vuurpijl kwam op 7 mei 1907. De drie hiervoor genoemde villa-eigenaren, De Jonge van der Halen, Struijcken en jonkheer Sandberg van Boelens dienden een rekest in bij de minister.¹⁵⁷ Op 15 mei zou een veiling worden gehouden van de grond aan het Wilhelminapark tussen de Parkstraat en de Vijverstraat. Volgens de rekwestranen was deze grond vroeger bestemd tot villabouw. De villa-eigenaren waren van mening dat de waarde van hun eigendommen en die van de bouwgrond in het Wilhelminapark zou verminderen als op deze grond geen servituut zou worden gevestigd. De veilingvoorwaarden zijn inderdaad aangevuld in de zin dat op de verkochte grond geen huizen mochten worden gebouwd die uit aparte boven- en benedenwoningen zouden bestaan. Tussen de Parkstraat en de Vijverstraat zijn geen villa's maar herenhuisen in gesloten bebouwing ontstaan, ook weer, zoals in de Parkstraat, met lijstgevels in eclecticisme stijl.

Het Diaconessenhuis

Een van de belangrijkste gebouwen die opgericht werden in het Wilhelminapark was het Diaconessenhuis. Het bevond zich tussen de Wilhelminasingel en het park. Dit ziekenhuis werd juist hier gebouwd vanwege de ligging aan de rand van de stad. Het was gebouwd in verschillende paviljoens en omgeven door royale tuinen, waardoor het het zijne bijdroeg aan het villaparkachtige karakter van het Wilhelminapark. Diaconessenhuizen waren protestants-christelijke ziekenhuizen, die bestuurd en bediend werden door een gemeenschap van diaconessen, ongehuwde vrouwen die zich toegewijd hadden aan wat men in die tijd noemde het liefdewerk. De diaconessenbeweging vond zijn oorsprong in de negentiende eeuw in Duitsland. Diaconessen waren dus de protestantse tegenhangers van de katholieke liefdezusters.

Het Diaconessenhuis was oorspronkelijk gehuisvest in een bestaand gebouw aan de Nieuwe Huizen. Het was al snel te klein en in 1898 werden er plannen gemaakt om nieuwbouw te plegen op de plaats van het bestaande gebouw.¹⁵⁸ In 1899 echter

26. Het Diaconessenhuis in een verder nog lege omgeving rond 1910-1915.

besloot het bestuur om 'ruim grond' te kopen 'in de nieuwe wijken van onze stad'.¹⁶⁰ Op 16 mei 1899 richtte het Diaconessenhuis een verzoek aan de minister om het stuk grond op de punt van het Wilhelminapark en de Koninginnestraat, vlak bij de Molengrachtstraat te mogen kopen.¹⁵⁹ Hier zou een 'nieuw en volgens de eischen des tijds ingericht gebouw tot ziekenverpleging' moeten verrijzen. Het perceel was gelegen in een fris, ruim aangelegd stadsgedeelte en tegelijkertijd dicht genoeg bij de kom van de gemeente, zodat de bezoekers van de patiënten niet te ver hoefden te lopen, aldus de diaconessen. De minister wilde niet onderhands verkopen. In de vergadering van het bestuur werd gezegd dat die grond volgens de minister zoveel had gekost om tot goede bouwgrond te worden gemaakt dat hij die niet dan tegen de hoogste prijs kon verkopen.¹⁶¹ De grond werd dus in veiling gebracht en een particulier bood net iets meer. Op 18 oktober bood het Diaconessenhuis nogmaals een rekest aan aan de minister. De opbrengst uit de grond ging de Domeinen vóór alles. Administrateur Holsboer noteerde in potlood in de marge dat het Diaconessenhuis 'er een slaatje uit wilde slaan'.

Het Diaconessenhuis liet zich ondertussen bijstaan door mr. M. Tydeman en mr. F.E. Pels Rijcken, twee vooraanstaande leden van de protestantse elite in Breda, die goede contacten hadden in Den Haag. In de vergadering van het bestuur van 6 juni 1900 kon worden meegedeeld dat uiteindelijk een groot stuk grond was aangekocht tussen de Wilhelminasingel en het park.¹⁶² 'Een gevoel van dankbaarheid vervult ons hart, bij de gedachte aan de vele weldaden die wij van onze God ontvingen.'¹⁶³ In 1901 verrees hier het nieuwe ziekenhuis.¹⁶⁴ Voor de bouw werden giften ontvangen van de koningin en de koningin-moeder.¹⁶⁵ Het was ontworpen door

J.J.L. Bourdrez, civiel en bouwkundig ingenieur en leraar aan de KMA. Het had de voorgevel aan de Wilhelminasingel en was opgezet volgens een paviljoensysteem: één lange voorbouw, met haaks daarop aparte vleugels voor mannen en vrouwen. Aan de achterzijde, aan de kant van het park, lag een tuin, waarop de patiënten vanaf veranda's uitzicht hadden. Het gebouw was voorzien van betonnen vloeren.

Het was met recht een modelgebouw, vond de *Bredasche Courant*.¹⁶⁶ 'Geheel buiten en toch in de onmiddellijke nabijheid der stad.'¹⁶⁷ Het gebouw werd plechtig geopend op 27 november 1902 met een toespraak van ds. Berkelbach van de Sprenkel, de stichter van het huis.¹⁶⁸ Er werden diverse psalmen gezongen, op het harmonium begeleid door mevrouw Van der Linden van Snelrewaard. Ds. Berkelbach van de Sprenkel droeg in een gebed het gebouw op aan Christus. Daarna deelde de dominee mee dat koningin Emma zich bereid had verklaard beschermvrouwe van het Bredase Diaconessenhuis te worden. De toeristische gids die de boekhandelaar Herman de Ruiters in 1907 uitgaf, geeft ook een enthousiaste beschrijving van de tuin en het heerlijke uitzicht over het Wilhelminapark.¹⁶⁹ Het gebouw was zo goed als brandvrij en de inrichting was een model van ventilatie, verlichting en verwarming.

Al in 1904 werd besloten het stuk domeingrond, dat grensde aan het Diaconessenhuis, aan te kopen, om te voorkomen dat iemand anders daar zou gaan bouwen.¹⁷⁰ In 1909 werd hier een los paviljoen bijgebouwd, een bijzonder aardig, villa-achtig gebouw.¹⁷¹ Het kreeg niet zonder reden de naam Emma-paviljoen.¹⁷² Koningin Emma voelde zich bijzonder betrokken bij de gezondheidszorg in Nederland.¹⁷³ Al vóóordat zij naar Nederland kwam was zij geïnteresseerd in het Duitse diaconessenwerk. In 1885 werd zij beschermvrouwe van de Diaconessen-Inrichting in Den Haag, het huidige Bronovoziekenhuis en zij was actief betrokken bij de oprichting van verschillende ziekenhuizen.

Op 3 juli 1905 was koningin Wilhelmina in Breda voor de onthulling van het Baroniemonument in het Valkenberg. Op deze dag bracht zij ook een bezoek aan het Diaconessenhuis. Op 22 september 1913 bracht koningin Emma zelf een bezoek aan het ziekenhuis.¹⁷⁴ Zij overhandigde aan elke verpleegde een tuitje bloemen. Eerst had zij nog de Provinciale Tuinbouwtentoonstelling in het Wilhelminapark bezocht.

De annexatiepoging van 1899

Al bij de aanleg van het Wilhelminapark kwam de annexatiekwestie ter sprake, maar de aanleg van de Baronielaan gaf de directe stoot tot een nieuwe poging van de gemeente Breda de grenzen te verwijden en de nieuwe stadswijken binnen de grenzen te brengen.

De annexatiepoging begon met een memorie van toelichting van het college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad van 13 mei 1899.¹⁷⁵ In het gedeelte van Teteringen dat om Breda heen lag had zich een stadsbevolking gevestigd, die in haar sociaal leven één was met Breda, ambtenaren, militairen, gepensioneerden en gezinnen die ter wille van het onderwijs met hun kinderen in Breda kwamen wonen. Breda was aantrekkelijk als academiestad en garnizoensplaats. Breda

had velerlei voorzieningen als middelbaar onderwijs, gas en waterleiding, waarvan ook de Zandberg profiteerde. Het Wilhelminapark wordt niet in het bijzonder genoemd. Breda zei dat Ginneken zich zou ontwikkelen ten koste van Breda. Breda wilde daarom de hele Boulevard Mastbosch annexeren en een ruime strook rond de bestaande gemeente. In de stukken betreffende de nieuwe grensregeling wordt nergens een stedelijk uitbreidingsplan genoemd. Er werden diverse moties ingediend op de annexatievoorstellen. Rombouts wil minder ver gaan, en alleen de huizen aan de Koninginnestraat annexeren en de grenslijn ten zuiden daarvan leggen. Witsenborg wil juist veel verder gaan en ook het dorp Ginneken annexeren.

De bewoners van de Zandberg en de andere Teteringse stadwijken verzetten zich uiteraard hevig tegen de annexatie. In Breda zouden zij meer belasting moeten gaan betalen. 'Breda ontleent zijn aantrekkelijkheid niet aan het stadje zelve, zoo zijn er vele, maar juist aan zijne omstreken'. De emoties liepen soms hoog op. Het gemeentebestuur van Teteringen vergeleek zichzelf in een brief van 19 maart 1900 met de Boeren in Zuid-Afrika en Breda met de Engelsen.

De annexatiepoging eindigde met een brief van de minister van Binnenlandse Zaken, Kuijper, aan Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant, door het provinciaal bestuur van Noord-Brabant meegedeeld aan het gemeentebestuur van Breda op 2 mei 1905. Het voornaamst argument van Kuijper was dat de gemeente Teteringen ontwricht zou worden en terug zou vallen tot het peil van een armelijke plattelandsgemeente.

Timmermans art nouveau

De nieuwe stadswijken ten zuiden van Breda werden ontsloten door twee paardentramlijnen. Bouwgrond die te ver verwijderd was van een tramlijn was minder interessant. De hier gebouwde huizen zouden moeilijk verhuurd of verkocht kunnen worden. Er zijn verschillende plannen geweest een tramlijn aan te leggen in de richting van Ginneken over de Molengrachtstraat.¹⁷⁶ In 1899 bijvoorbeeld vroegen N.J. Beversen en jonkheer J. van Heurn te Den Haag concessie voor verschillende tramlijnen, maar de zaak bleef slepen zonder dat het tot uitvoering kwam.

Op de punt van het Wilhelminapark en de Koninginnestraat werden huizen gebouwd van een klasse die aanzienlijk minder was dan die van de huizen aan de Parkstraat. In 1906 vroeg de bouwkundige A. Kortenweg vergunning voor de bouw van een blok van zeven zogenaamde herenhuisen.¹⁷⁷ Ze waren alle zeven voorzien van een aparte voorgevel, zodat het lijkt alsof hier een rij staat van zeven individuele panden. Ondanks de aanduiding op de bouwtekening waren het geen herenhuisen, maar eerder kleine middenstandswoningen. Eigenbouwers bouwden naar gelang er geld was en stelden de bouw van enkele huizen in de rij gewoon uit als er even geen vraag was. Van de zeven panden werden er in 1906 maar vijf gebouwd. In 1908 vroeg Kortenweg opnieuw vergunning om er twee bij te bouwen, maar hij bouwde er toch maar één. Pas in 1914 werd het hoekpand van de Koninginnestraat gebouwd.

In 1909 vroeg ook de bouwondernemer A.J. van Gils de gemeente vergunning hier te mogen bouwen. Als gevolg van de overeenkomst tussen het Rijk en de ge-

meente moest hij huizen bouwen van minstens acht meter hoog, maar hij wist deze hoogte slechts te bereiken door op het eigenlijke gebouw een muurdam te bouwen van 1 meter 25. Het gemeentebestuur beklaagde zich hierover bij de minister.¹⁷⁸ Deze was het met de gemeente eens. Van Gils moest huizen bouwen waarvan het platte dak zich acht meter boven de grond bevond. Ook de staat was heersend erf ten opzichte van Van Gils en zou hem aan deze erfdiensbaarheden houden.

De crisis van 1907

De laatste veiling van bouwgrond in het Wilhelminapark vond plaats op 15 en 22 mei 1907.¹⁷⁹ In dat jaar raakte de economie in Nederland in een crisis. 'In het jaar 1907 hadden handel en industrie te Breda veel te lijden van de ontstane geldcrisis door de algemeene malaise en de depressie in den handel, die daarvan een gevolg waren. Het dure geld drukte den lust tot bouwen en de industrie moest met den winkelstand ondervinden, dat over het algemeen de koopkracht van het publiek sterk verminderd was', aldus het jaarverslag van de Kamer van Koophandel van dat jaar.¹⁸⁰ In het verslag van 1910 zegt de Kamer dat in de bouwbedrijven een enorme slapte heerste. In 1912 heet het: 'Van de bouwbedrijven waren de berichten welke wij ontvingen minder gunstig, de toestand in die bedrijven was dan ook het geheele jaar zeer gedrukt.' en in 1913: 'Het is toch een erkend feit, dat er in de bouwbedrijven eene enorme slapte heerscht; te Breda wordt zoo goed als niet gebouwd of verbouwd. Dit blijkt uit gering aantal steigers, hetwelk men bij eene rondwandeling door de gemeente aantreft.' In 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit die de bouw-nijverheid, voor zover nog actief, zo goed als stil legde. Pas in de jaren twintig kwam de bouw weer op gang.

Braakliggende terreinen

De suburbane zone rond Breda en rond andere steden werd in deze tijd vaak ontsierd door braakliggende terreinen.¹⁸¹ De aanbouw van huizen was afhankelijk van de markt en van privé-initiatief. Dit stond een geregelde bebouwing soms sterk in de weg.

Nadat de crisis van 1907 de verkoop van bouwterrein tot stilstand had gebracht bleven in het Wilhelminapark inderdaad een aantal terreinen jarenlang onbebouwd liggen. Het grootste terrein lag aan de zuidzijde van het park, tussen het park en de Koninginnestraat. In overeenstemming met de politiek van de Domeinen waren de hoekpercelen tussen de Parkstraat en de Koninginnestraat al verkocht, evenals, aan de andere zijde van het terrein, de percelen op de punt van het Wilhelminapark en de Koninginnestraat, bij de Molengrachtstraat. Ook aan de noordzijde van het park lag een vrij groot terrein tussen de villa's aan de Vijverstraat en het Diaconessenhuis. Bij Sunny Cottage lag een perceel domeingrond dat als tuin verhuurd werd aan de eigenaar van deze villa.

Braakliggende bouwterreinen werden vaak provisorisch ingericht als voetbalterreinen. Sportclubs hadden meestal maar weinig geld en konden zich dus geen mooi, permanent terrein veroorloven met allerlei voorzieningen. Ze wilden natuurlijk wél

27. Een voetbalclub poseert op het braakliggende terrein tussen het Wilhelminapark en de Koninginnestraat rond 1920.

zo dicht mogelijk bij de stad zitten. Gebruikers en toeschouwers moesten immers te voet het terrein kunnen bereiken. Later ontstonden meer permanente voetbalterreinen met kleedkamers en tribunes en omgeven door een hek.

Op zondag 20 februari 1899 bijvoorbeeld had op het 'speelterrein nabij het Wilhelminapark' een match plaats tussen de voetbalclubs Victoria uit Den Bosch en NOAD uit Breda.¹⁸² NOAD won met 1-0. Op donderdag 24 mei 1900 werd op het 'terrein Wilhelminapark' een wedstrijd gehouden tussen de Bredase voetbalverenigingen Columbia en Transvalia.¹⁸³ Een nauwkeurige aanduiding van de ligging van het voetbalterrein ontbreekt ons, maar waarschijnlijk werd gespeeld op het braakliggende terrein tussen het park en de Koninginnestraat. In 1914 voetbalde NAC op een terrein dat eigendom was van de gemeente Breda, ten oosten van de Loopschans, op Teterings grondgebied, nabij de toegangsweg naar de cavaleriekazerne. In 1916 verhuisde de voetbalvereniging naar een nieuw terrein bij het Ploegje, voorzien van een heuse tribune met ruim 150 zitplaatsen.¹⁸⁴

Van 12 tot 26 juni 1910 werd op het terrein tussen de Parkstraat en de Koninginnestraat door de vereniging Bonus Eventus van latten en zeildoek een stadje gebouwd onder de naam Oud-Breda.¹⁸⁵ De huisjes, met 'Oudhollandse' trapgevels en kruisko zijnen met rood - witte luiken, waren ontworpen door de ons reeds bekende architect J.A. van Dongen.¹⁸⁶ Ook de kunstenaar Bart Klunne speelde een grote rol in de vormgeving van het stadje. Verschillende Bredase bedrijven en winkeliers hadden een dergelijk huisje gehuurd. De bedoeling was toeristen naar Breda te trekken en de kas van de vereniging te spekken. De terreinen werden elektrisch

GEVANGENPOORT.

28. Het stadje Oud-Breda dat van 12 tot 26 juni 1910 te bezichtigen was op het terrein tussen de Parkstraat en de Koninginnestraat. Rechts de achterzijde van de huizen aan de Parkstraat.

verlicht.¹⁸⁷ Breda zelf werd nog met gas verlicht, dus deze verlichting maakte een enorme indruk. 'De schitterende elektrische verlichting (zal) een allerschoonsten indruk (maken) op de bezoekers.' De elektriciteit werd geleverd door dynamo's die aangedreven werden door twee locomobielen. De installatie was eigendom van A.J.W. Schiefelbusch aan de Ginnekenweg onder Teteringen. De lampen werden geleverd door de fabriek De Volt in Tilburg. De onderneming werd helaas afgesloten met een financieel tekort.¹⁸⁸

Hetzelfde terrein werd, waarschijnlijk in 1911, in gebruik genomen door de afdeling Breda van de Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding (N.B.v.L.O.).¹⁸⁹ Op zondag werd het terrein gebruikt door voetbalverenigingen uit de volksklasse. In 1914 werd gespeeld om de wisselbeker 'De Beker van Breda'.¹⁹⁰ In dat jaar brak de Eerste Wereldoorlog uit. De behoefte aan ontspanning was blijkbaar groter dan ooit. In 1915 voetbalden er jongens van Belgische vluchtelingen.¹⁹¹ In 1919 was de oorlog voorbij en liepen er geruchten dat het terrein eindelijk zou worden bebouwd.¹⁹² 'De berichten omtrent een eventuele bebouwing beginnen een steeds dreigender aanzien te krijgen.' In 1921 was het terrein nog in gebruik.

Het terrein naast het Diaconessenhuis werd in het najaar van 1912 door de gemeente Breda van het Rijk gehuurd om hier de kwekerij van gemeentebepantingen in te richten.¹⁹³ Langs de Wilhelminasingel werd het afgesloten met een hekwerk van latten en langs het park met een meidoornhaag. Het terrein werd beplant met jong plantsoen van verschillende soorten om er opgaande bomen van te kweken.

Oud-Breda was in 1910 financieel geen succes, maar men had toch blijkbaar de smaak van tentoonstellingen te pakken. Van 20 tot en met 29 september 1913 werd door de Baroniesche Tuinbouwvereniging op het terrein van de N.B.v.L.O. de Provinciale Tuinbouwtenoostelling voor Noord-Brabant georganiseerd.¹⁹⁴ De datum van de tentoontelling was een punt van discussie. Aanvankelijk was men van plan de tentoontelling te organiseren in de zomer, 'wanneer het reisseizoen veel vreemdelingen in ons land doet komen'. Men koos er echter voor de datum samen te laten vallen met die van de Onafhankelijkheidsfeesten van 1913. Ook deze tentoontelling werd verlicht door elektrisch licht. De inrichting van het terrein werd ontworpen door H.C. Waals, opzichter van de stedelijke plantsoenen. De tentoontelling trok landelijk de aandacht. Hij werd geopend door de minister van landbouw. Op 22 september werd de tentoontelling vereerd met een bezoek van koningin Emma, die daarna ook nog een bezoek bracht aan het Diaconessenhuis in het Wilhelminapark.

Op de oudste luchtfoto's van Breda, uit 1923, is het terrein van de N.B.v.L.O. makkelijk te herkennen. Het was begroeid met gras, maar de kale plekken duiden op het gebruik ervan als voetbalveld. Het terrein werd doorsneden door talrijke spontane voetpaadjes. Kuilen duiden op spelende en gravende kinderen.

Het uitbreidingsplan van 1915

In 1901 was de Woningwet aangenomen. Deze wet was zeer belangrijk voor de ontwikkeling van de stedenbouw in Nederland. In Breda had deze wet nog niet op korte termijn gevolgen. In 1915 stelde het college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad voor een bouwverbod te leggen op een aantal nieuw ontworpen wegen in het Wilhelminapark.¹⁹⁵ Tussen het Wilhelminapark en de Koninginnestraat waren twee dertig meter brede straten gepland, de latere Helena- en Paulinastraat. De Helenastraat sluit wat onhandig aan op de Parkstraat en het Wilhelminapark, een gevolg van de ligging van de reeds bestaande Minister Nelissenstraat. Het plan was ontworpen door W. van Veen, de directeur van openbare werken. In de toelichting zei hij dat bij het aanleggen van de wegen bouwblokken van normale diepte zouden ontstaan. 'Verder is rekening gehouden met uw denkbeeld, dat de wegen in aansluiting aan de singels en het park zoo breed moeten worden ontworpen, dat ze van boombeplanting kunnen worden voorzien. Dit is ook mijns inziens een eerste eisch van hygiëne en welstand, die niet mag worden losgelaten.' De boulevards waren dus waarschijnlijk een idee van het college, meer waarschijnlijk van de toenmalige burgemeester Van Lanschot. De maatvoering sluit perfect aan bij die van de brede straten in het Plan - van Gendt.

Villa Prikkelstraat

Evenals de Koninginnestraat, de voormalige Loopschans, viel de huidige Paul Windhausenweg, aan de oostzijde van het Wilhelminapark, onder de gemeente Breda, terwijl de aangrenzende percelen op het grondgebied van de gemeente Teteringen lagen. Het was slechts een kwestie van tijd of ook hier zouden huizen

29. De Loopschans, de huidige Paul Windhausenweg, aan de oostzijde van het Wilhelminapark, viel onder de gemeente Breda, maar de huizen stonden op Teterings grondgebied. De weg is nog niet verhard.

worden gebouwd. Het gemeentebestuur van Breda probeerde dan ook uit alle macht hier bebouwing te laten verrijzen die aan zou sluiten bij het karakter van het park. Deze pogingen zijn helaas niet geslaagd.

Een gedeelte van deze grond was in handen van P.C.M. Verhoeven, pastoor te IJzendijke. De pastoor dacht dat deze grond, gelegen aan het Wilhelminapark, als bouwterrein meer waard moest zijn dan als bouwland, en bood deze op 2 en 16 januari 1900 ter veiling aan in 21 percelen.¹⁹⁶ Er werden slechts enkele percelen verkocht. Op één daarvan, op de hoek van het park en de Molengrachtstraat, werd een café met bovenwoning gebouwd met de passende naam Parkzicht. Op de verkochte domeingronden in het Wilhelminapark mochten volgens de erfdienstbaarheden geen logementen, herbergen, sociëteiten of koffiehuisen worden gevestigd. Dit servituut gold echter niet voor dit perceel. De bouwvergunning werd door het gemeentebestuur van Teteringen gegeven op 11 november 1901.¹⁹⁷ Het pand zal gebouwd zijn in 1902, en in 1903 lezen we inderdaad in een advertentie dat café-pension Parkzicht zich aanbeveelt als zomer- en winterpension met een gezonde ligging en een degelijke tafel. De exploitatie was in handen van A. Voogt, die van beroep oorspronkelijk metselaar en aannemer was.

De pastoor van IJzendijke verkocht de overige percelen op 13 september 1902 aan een andere priester, W.A.J.M. Verhoeven, professor aan het kleinseminarie Ijpelaar, die de percelen drie maanden later, op 18 november alweer doorverkocht aan de eerder genoemde A. Voogt, pensionhouder en bouwondernemer te

Teteringen.¹⁹⁸ Voogt ging voortvarend met zijn grond aan de slag. Gedeeltelijk verkocht hij de percelen weer door, gedeeltelijk bebouwde hij ze zelf

Om hier huizen te kunnen bouwen moesten ook deze eigenaren toestemming vagen aan de gemeente Breda een gedeelte van de sloot langs de weg te mogen dempen. In 1910 stelde het college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad voor aan deze toestemming bepaalde voorwaarden te verbinden. Als op Teterings grondgebied minderwaardige woningen zouden worden gebouwd, zouden deze niet alleen het Wilhelminapark bederven, maar ook de waarde van de nog onbebouwde terreinen drukken, aldus het college. Vóór het verlenen van een vergunning om de sloot te dempen zouden dan eisen kunnen worden gesteld ten aanzien van de rooilijn, de gevelhoogte, het bouwplan, de minimum huurwaarde van de woning enzovoorts. Op 2 april 1910 gaf de raad zijn toestemming aan deze constructie.¹⁹⁹

Op 14 juli 1910 werd een gedeelte van de cavaleriekazerne aanbesteed. Deze aanbesteding omvatte onder andere het blokje van twee dienstwoningen op de overgang van de Paul Windhausenweg naar de Cavaleriestraat.²⁰⁰ Deze twee woningen bepaalden door hun ligging de verdere rooilijn van de huizen langs het Wilhelminapark aan deze zijde.

In 1911 bouwde Voogt een rij van zeven herenhuizen aan de toen zo genoemde Verlengde Koninginnestraat, de huidige panden Paul Windhausenweg 19 tot en met 25.²⁰¹ Ook deze huizen waren, door de ligging ver van de tramlijn en andere voorzieningen, niet van een status die wij aan het Wilhelminapark zouden verwachten. Naar de mode van de tijd zijn ze allemaal van een andere voorgevel voorzien, in een soort timmermans art nouveau. Voogt kon geen drinkwater krijgen, noch van het drinkwaterbedrijf van Breda, noch van dat van Ginneken. De huizen moesten het daarom doen met pompwater.

Het ging een tijdje goed met het verlenen van vergunningen totdat de gemeente Breda en P.J. Smulders, gepensioneerd hoofd ener school te Teteringen, in conflict raakten over een stukje sloot.²⁰² Smulders had deze sloot gedempt. De gemeente hield vast aan de zienswijze dat Smulders toestemming hoorde te vragen zijn stukje sloot te dempen, terwijl Smulders beweerde van niets te weten. Uiteindelijk werd in september 1912 door enkele werklieden van de gemeente Breda op de gedempte sloot een versperring van prikkeldraad aangebracht, waarna Smulders een adres richtte tot de Tweede Kamer. De zaak is waarschijnlijk doodgebloed, maar het huis kreeg naar aanleiding hiervan de bijnaam Villa Prikkeldraad.²⁰³

De Wilhelminasingel

Al in de jaren 1892-1894 had Springer het idee een parkgordel aan te leggen langs de Wilhelminasingel van de watertoren tot aan de Teteringenstraat. Na de aanleg van het Wilhelminapark heeft het gemeentebestuur verschillende malen vruchteloze pogingen ondernomen het park inderdaad langs de Wilhelminasingel aan te laten sluiten op de buurt rond het station. Deze pogingen waren echter tot ondergang gedoemd. Een woonwijk hier zou door het exercitieterrein van de Chassékazerne volkomen van de stad worden geïsoleerd. In werkelijkheid richtte de ontwikkeling

30. De Wilhelminasingel in 1899, vór verwijderd van de dichtstbijzijnde bebouwing.

van de stad zich op de Baronielaan en het Mastbos. De Wilhelminasingel was in werkelijkheid lang, donker en eenzaam en was 's avonds erg in trek als vrijerslaantje.²⁰⁴

In 1906 vroeg het gemeentebestuur zich af of het rendabel zou zijn om in Breda een elektrische centrale op te richten voor het leveren van elektriciteit voor verlichting en beweegkracht.²⁰⁵ J.J.L. Smits, directeur van de gemeentelijke elektrische centrale te Utrecht, kreeg opdracht de mogelijkheden hiertoe te onderzoeken. Het vraagstuk van de elektrische centrale werd verbonden met het tramvraagstuk. Moest en kon in Breda een elektrische tram aangelegd worden? Volgens Smits was de enige mogelijkheid voor een gemeentelijke elektrische tram binnen de gemeentegrenzen een ringlijn van het station naar de Nieuwe Ginnekenstraat en dan via de Wilhelminasingel terug naar het station. Een dergelijke lijn was niet rendabel. De enige mogelijkheid voor een elektrisch tramnet in Breda was de bestaande paarden-tramlijnen naar het Mastbos en Ginneken en Ulvenhout om te bouwen naar elektrische lijnen.

Tegelijkertijd had de Kamer van Koophandel heel andere plannen met de Wilhelminasingel. In 1906 verzocht de afdeling Breda van de Nederlandschen Aannemersbond het gemeentebestuur de Willemsbrug en de Mauritsbrug te veranderen in draaibare of ophaalbare bruggen.²⁰⁶ Voordat het gemeentebestuur een besluit nam, won het eerst het advies in van de Kamer. Deze was meteen enthousiast. Een tiental industrieën aan de oostzijde van de stad had voor het vervoer van hun goederen groot belang bij het bevaarbaar maken van de singelgrachten voor schepen tot 300 ton, aldus het in 1908 uitgebrachte rapport.²⁰⁷ Door de twee bruggen beweegbaar te maken zou aan de Wilhelminasingel, tussen de Nieuwe Boschstraat en de watertoren, een uitgestrekt terrein kunnen worden ingenomen door industrieën, die in de nabijheid van spoorwegstation en stoomtram aan goed vaarwater zouden

komen te liggen. De gemeenteraad zag op tegen de kosten en schoof de zaak op de lange baan.

Achter de watertoren hield de wereld op. In 1908 bouwde de bouwondernemer J. Segeren een rijtje kleine woningen aan de Lovensdijk.²⁰⁸ In de volksmond stonden deze bekend als de Twaalf Apostelen. Na een levensduur van nauwelijks twintig jaar werden ze weer afgebroken.

De cavaleriekazerne

Een gelegenheid de bebouwing van het Wilhelminapark te verbinden met de Teteringenstraat deed zich voor in 1908. In dat jaar was sprake van een mogelijke verplaatsing van het tweede regiment huzaren en de gemeente Breda dacht hiervan te kunnen profiteren. Als de huzaren hier in garnizoen gelegd zouden worden, zou dat bevorderlijk zijn voor de Bredase economie, en de gemeente was bereid zich een flink offer te getroosten. In alle beslotenheid begon het gemeentebestuur onderhandelingen met de commandant van de cavalerie en de genie in Breda.²⁰⁹ De gemeente nam landerijen onder Teteringen in optie, ten noorden en ten zuiden van de Lovensdijkstraat, en was bereid de nodige terreinen voor de bouw van een cavaleriekazerne aan te bieden aan het rijk en een aandeel in de stichtingskosten te betalen. Aanvankelijk had het gemeentebestuur het idee dat de cavaleriekazerne aangelegd zou kunnen worden langs de Wilhelminasingel. Het kazerneterrein zou zich dan uitstrekken van de watertoren tot tegenover de gevangenis. Hiermee zou in één gebaar de open ruimte tussen het Wilhelminapark en de Teteringenstraat gevuld zijn. De luitenant-kolonel, commandant van het derde genie-commandement te Breda, was echter van mening dat de gronden langs de singel niet geschikt waren voor de bouw van een kazernecomplex. In maart 1909 deelde hij het gemeentebestuur mee dat de genie er de voorkeur aan gaf de kazerne te bouwen ten oosten van de watertoren, op meer hoog gelegen gronden. De gebouwen zouden zo ver mogelijk naar het oosten op het terrein geplaatst worden. Aan de westzijde zou een appelplaats en een terrein voor kleine oefeningen worden aangelegd. In de besloten vergaderingen van de gemeenteraad van 19 december 1908 en 30 januari 1909 werd de aankoop van de grond en de overdracht aan het Rijk in principe goedgekeurd.²¹⁰

Er was meer grond gekocht dan voor de bouw van de cavaleriekazerne nodig was. Sommige raadsleden hadden daar in de besloten vergadering van 30 januari hun bedenkingen bij. De heer Meeuwesen zag niet in dat deze gronden spoedig voor bouwterrein in aanmerking zouden komen. Andere raadsleden vonden het een goede investering voor de toekomst. Van den Brink was voorstander van grensuitbreiding van de gemeente. Meester Bloemarts zei: 'Breda gaat vooruit, en zal blijven vooruitgaan en daarop mag in de toekomst worden gerekend.'

Op 17 april 1909 werd de aankoop van de terreinen voor de bouw van een cavaleriekazerne door de raad goedgekeurd.²¹¹ Op 6 november 1909 besloot de raad de benodigde grond over te dragen aan het Rijk.²¹² Een gedeelte van de Loopschans werd aan het openbaar verkeer onttrokken en er werd ter vervanging een nieuwe, vijftien meter brede weg aangelegd, de huidige Cavaleriestraat. Op 23 december 1909 kon het contract tussen de gemeente en de staat getekend worden.²¹³ De staat

31. De Cavalieriekazerne op een prentbriefkaart die afgestempeld is in 1927.

verplichtte zich op het overgedragen terrein een cavalieriekazerne te stichten en de gemeente nam op zich de Lovensdijkstraat van de Wilhelminasingel naar de ingang van de kazerne en de later zo genoemde Cavaleriestraat te verharden. In 1910 werd inderdaad de verharding van een klein gedeelte van de huidige Lovensdijkstraat aanbesteed.²¹⁴ Pas in 1912 volgde de 'weg achter de watertoren', de huidige Cavaleriestraat.²¹⁵ Door de aanleg van deze straat was langs de Wilhelminasingel een bouwblok van normale diepte ontstaan. Dit werd voorlopig nog niet bebouwd.

Van 1909 tot en met 1911 werd de bouw van de kazerne in gedeelten aanbesteed door de eersaanwezende ingenieur van de genie in Breda.²¹⁶ Op de hoek van de Cavaleriestraat en de Lovensdijkstraat bevindt zich de ingang van het complex. De voorzijde van de gebouwen is georiënteerd op de watertoren en het terrein wordt van de Cavaleriestraat afgescheiden door een fraai smeedijzeren hekwerk. In september 1913 werden de gebouwen opgeleverd. De kazerne is opgezet volgens het zogenaamde paviljoensysteem en vertegenwoordigde daarmee het modernste op het gebied van kazernebouw in Nederland op dat moment. De *Bredasche Courant* was vol lof over het nieuwe complex.²¹⁷ De versiering van de gebouwen aan de buitenkant was streng en eenvoudig, maar inwendig waren de gebouwen zo gezellig mogelijk. De modernste technieken waren toegepast. De verwarming geschiedde met stoom en bij de bouw was veel gebruik gemaakt van gewapend beton. Het kantinegebouw met zijn slanke torentje deed aan als een villa.

Verdere ontwikkelingen aan de Loopschans

De gemeente Breda bleef geïnteresseerd in de Wilhelminasingel. In 1915 ontwierp de directeur van openbare werken, W. van Veen, een reeds genoemd uitbrei-

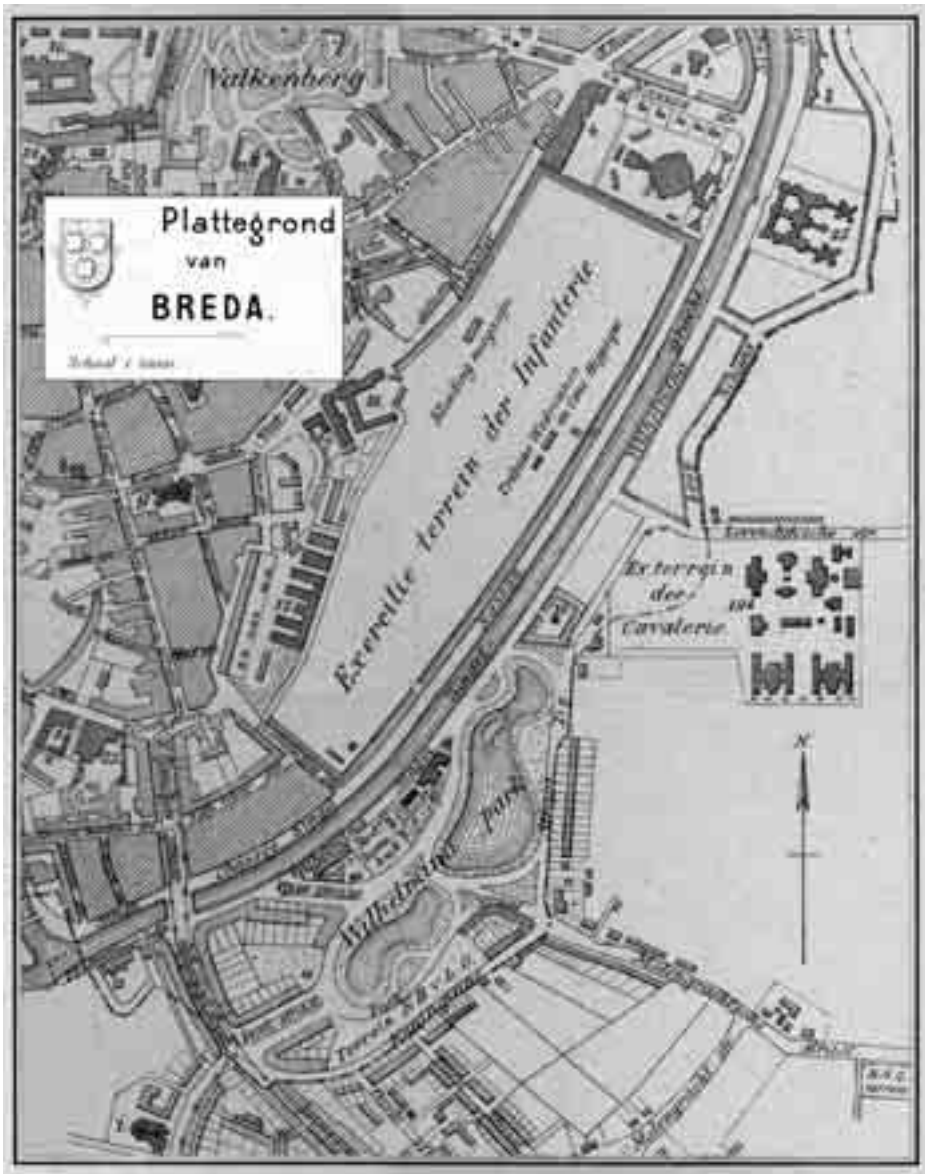

dingsplan.²¹⁸ In het ontwerp was de Loopschans gefatsoeneerd tot een rechte weg van twintig meter breed van de watertoren tot aan de Teteringenstraat. Dwars op de singel was een aantal brede straten van dertig meter breed voorzien met twee rijwegen en een middenberm. Ook de Lovensdijkstraat langs de cavaleriekazerne zou dertig meter breed worden. De gronden waarop deze wegen aangelegd zouden moeten worden waren grotendeels eigendom van het Rijk en van de gemeente zelf. Van Veen zei dat bij het aanleggen van de wegen bouwblokken van normale diepte zouden ontstaan tussen de Wilhelminasingel en de Loopschans.

Op 21 mei 1917 werden alle nog onverkochte domeingronden langs de Wilhelminasingel tussen de Lovensdijkstraat en de Teteringenstraat in veiling gebracht. Ze werden nogal optimistisch omschreven als kavels bouwterrein, maar in werkelijkheid waren het percelen bouwland, weiland, woeste grond en water. Van de drie kavels werd er op 2 juni 1917 één gegund aan de vereniging Alles voor Allen, de ziekenhuiszusters van de Haagdijk, en twee aan de gemeente Breda.²¹⁹

De congregatie Alles voor Allen was al lang op zoek naar een terrein in de omgeving van de stad om daar een nieuw ziekenhuis te bouwen.²²⁰ Nadat de grond was aangekocht waren in 1918 de tekeningen gereed. Op 28 april 1920 legde moeder Ignatia, de overste van de congregatie, de eerste steen voor het Ignatiusziekenhuis.

32. De plattegrond die hoort bij de akte van overdracht van de grond aan de Loopschans, 1917.

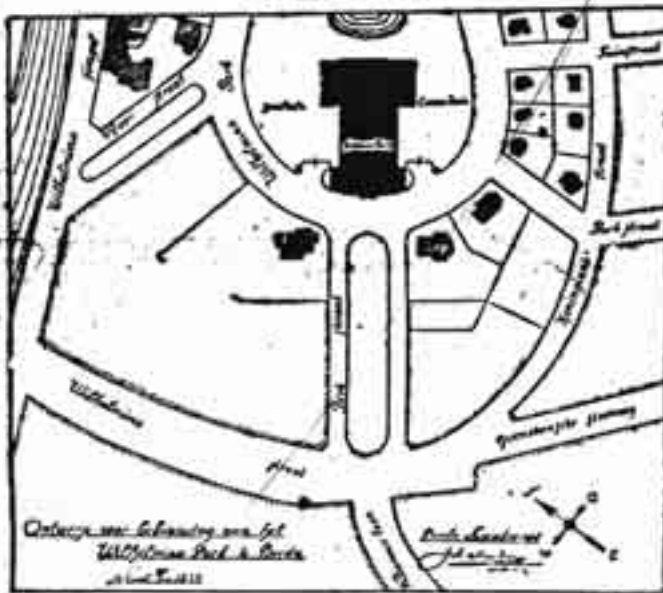

33. Een gedeelte van de 'Plattegrond van Breda' uit 1921.

De voltooiing van het Wilhelminapark

Tot aan de Eerste Wereldoorlog was het Wilhelminapark nog in aanbouw en lag het aan de rand van de stad. Pas ná de Grote Oorlog zou de bebouwing worden voltooid en zou het park zijn plaats innemen in Breda als een volwaardig stadspark.

Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen te BREDA

34. Het plan van architect Van Dongen om een gebouw voor kunsten en wetenschappen te bouwen in het Wilhelminapark, gepubliceerd in 1919.

Een belangrijke rol in de ontwikkeling van Breda wordt in deze tijd gespeeld door burgemeester mr. dr. W.G.A. van Sonsbeeck. Tussen het terugtreden van burgemeester Guljé en het aantreden van Van Sonsbeeck kende Breda enkele burgemeesters die slechts een paar jaar hun functie in Breda vervulden. Van Sonsbeeck werd tot burgemeester van Breda benoemd in 1919 en hij bleef dit tot 1936, bijna het hele interbellum dus. Zijn rol in de ontwikkeling van Breda kan niet worden overschat. Meer nog dan de directeuren van openbare werken en van beplantingen was hij het die Breda het karakter gaf van een groene stad, met buitenwijken in een verantwoorde architectuur, een stad die met ere de bijnaam kon dragen van het Haagje van het Zuiden. De burgemeester woonde in de villa op de hoek van het Wilhelminapark en de Vijverstraat.²²¹

Nadat de Eerste Wereldoorlog was geëindigd, was er weer reden tot optimisme, en ook een reden om weer plannen te gaan maken. De architect Van Dongen drukte niet alleen zijn stempel op de Vijverstraat, hij maakte ook een plan voor de Parkstraat. In 1919 publiceerde hij een plan voor een gebouw voor kunsten en wetenschappen in het Wilhelminapark.²²² In de as van de Parkstraat dacht Van Dongen zich een nieuwe schouwburg met een speeltuin en een concerttuin. Het braakliggende terrein tussen het park en de Koninginnestraat zou, in spiegelbeeld met de villa's aan de zijde van de Parkstraat en de Vijverstraat, eveneens bebouwd worden met villa's. De toelichting bij het plan is summier, maar de architect is in zijn stedenbouwkundig ontwerp blijkbaar zwaar beïnvloed door de Opera in Parijs, waarbij hij de Parkstraat de rol toebedeelde van de Avenue de l'Opéra. De bouw van een open-

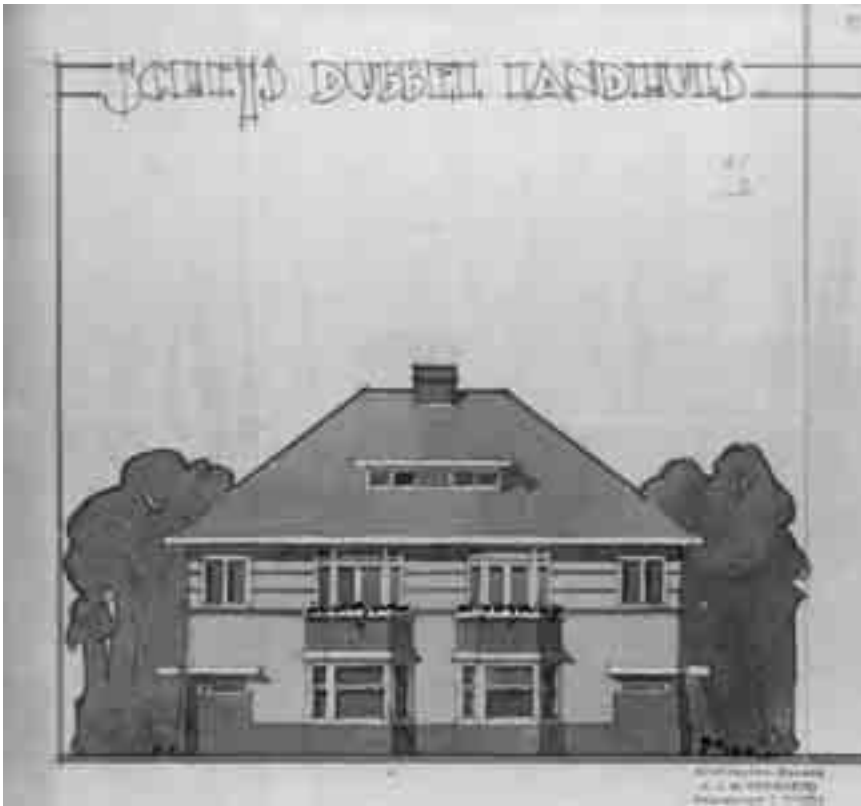

35. Ontwerp van directeur van Openbare Werken J.F.A. Elich voor de verkaveling van het terrein tussen het Wilhelminapark en de Koninginnestraat, 1924.

baar gebouw in het park zou inderdaad als een aantrekkingspunt kunnen fungeren en de bouw van villa's in het park kunnen bevorderen. Door deze ingreep zou overigens de relatie van de Ginnekenweg en het park zwaar worden aangetast. Het plan is gedateerd november 1918. Van Dongen was in mei 1919 in overleg met de eigenaren van de omliggende percelen, maar blijkbaar heeft dit tot niets geleid.

In 1919 ook stelde het college van burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad voor over te gaan tot onteigening van verschillende onbebouwde terreinen die eigendom waren van het Rijk, onder andere aan de Oranjesingel, de Wilhelminasingel, de Marksingel en nabij de Haagpoort.²²³ Onder rijks-, gemeente- en spoorwegambtenaren, militairen, handelsreizigers en allen die tot de zogenaamde middenstand gerekend konden worden bestond, aldus het college, een groot gebrek aan woningen. Op 22 november 1919 besluit de gemeenteraad inderdaad tot voorlopige onteigening. De minister van Financiën wilde echter in het Wilhelminapark een centraal gebouw voor de Rijksbureaus van Hypotheken en Belasting bouwen en het terrein tussen het park en de Koninginnestraat werd daarom niet bij de onteigening betrokken.

Op 8 juni 1922 stelde de gemeenteraad een stratenplan vast op het perceel domeingrond tussen het park en de Koninginnestraat.²²⁴ Dit plan was identiek met het plan van Van Veen uit 1915.²²⁵ Op 26 juni 1923 werd hierop definitief een bouwverbod vastgesteld.²²⁶ Op 18 juli 1924 verkocht de Staat der Nederlanden het perceel bouwterrein tussen het Wilhelminapark en de Koninginnestraat uiteindelijk aan

36. Vóórdat de kopers percelen konden kopen tussen het Wilhelminapark en de Koninginnestraat moesten ze een schets inleveren van de te bouwen huizen, uitgevoerd in kleur.

de gemeente.²²⁷ In hetzelfde jaar maakte J.F.A. Elich, de directeur van Openbare Werken, een fraai ontwerp voor de verkaveling van dit terrein.²²⁸ In het bouwblok tussen de latere Helenastraat en Paulinastraat waren aan de zijde van het park vrijstaande villa's gedacht en aan de zijde van de Koninginnestraat woningen van twee onder één kap. De twee bouwblokken die aansloten op de reeds bestaande bebouwing zouden worden bebouwd met gesloten bebouwing. Op 25 november 1924 keurde de raad de verkaveling goed en stelde deze de algemene verkoopvoorwaarden vast.²²⁹ Deze voorwaarden vertonen sterke overeenkomsten met de eerder vastgestelde erfdienstbaarheden. Er mochten alleen woonhuizen worden gebouwd en geen fabrieken, logementen, bierhuizen of koffiehuisen. De afscheidingen van de voortuinen moesten door het college van burgemeester en wethouders worden goedgekeurd. De algemene verkoopvoorwaarden werden opgenomen in de notariële akten van de verkoop van de grond.

Op 22 november 1926 besloot de gemeenteraad 'de straten op het voormalig speelterrein in het Wilhelminapark' de namen te geven van Prinsestraat en Prinsessestraat.²³⁰ De Prinsestraat werd volgens de toelichting genoemd naar prins

37. Nieuwe woningen aan het Wilhelminapark tussen de Helenastraat en de Paulinastraat.

Hendrik en de Prinsessestraat naar prinses Juliana. Deze naamgeving sloot aan bij die van het Wilhelminapark, de Wilhelminastraat en de Koninginnestraat. Pas in 1927 werden de beide straten werkelijk aangelegd. Later werden deze straatnamen veranderd in Helenastraat en Paulinastraat.

Nog in de jaren twintig werden inderdaad alle percelen tussen het park en de Koninginnestraat verkocht. Vóórdat de kopers percelen konden kopen, moesten ze een schets inleveren van de te bouwen huizen, uitgevoerd in kleur. Daarmee kreeg de gemeente een goede indruk van de bebouwing die hier zou verrijzen. Binnen enkele jaren was deze zijde van het Wilhelminapark volgebouwd met grote panden, twee onder één kap, in een goede en esthetisch verantwoorde interbellumstijl.

Het Onze-Lieve-Vrouweylyceum

In de jaren twintig werd het Wilhelminapark niet meer beschouwd als een afgelegen gebied aan de rand van de stad. Integendeel, het park werd juist aanprezen vanwege zijn centrale ligging. In 1922 kocht de Stichting ter Bevordering van Rooms Katholiek Hoger, Voorbereidend Hoger, en Middelbaar Onderwijs te Breda een perceel bouwterrein aan het Teteringse gedeelte van het Wilhelminapark. Al vanaf 1916 was de stichting (aanvankelijk genaamd de commissie tot voorbereiding van de oprichting van een Rooms Katholiek Lyceum te Breda) op zoek naar het benodigde geld en een geschikt terrein.²³¹ Ook het vinden van geschikte huisvesting voor het onderwijzend personeel vormde, vanwege de woningnood, een groot probleem. In 1922 stelde de commissie zich tot doel een terrein te vinden in de omgeving van de Ginnekenstraat, de Wilhelminastraat of het Wilhelminapark. Deze om-

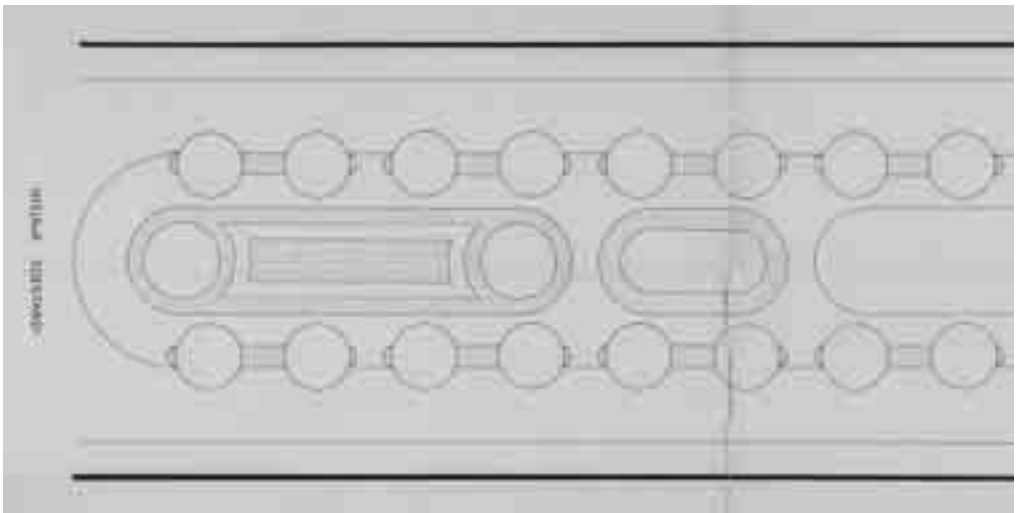
38. Een schets uit 1926 van architect Jos. Berben van het nieuwe Onze Lieve Vrouwe Lyceum.

geving vormde volgens de commissie een centraal punt in de stad. De meeste leerlingen zouden namelijk uit het centrum komen en uit Ginneken.²³² Meerdere terreinen werden bekeken maar het terrein dat uiteindelijk gekozen is, had al van begin af aan de voorkeur. Op 3 augustus 1922 werd het terrein gekocht.²³³ In 1925 werd de bouwtekeningen van het dan reeds zo genoemde Onze-Lieve-Vrouwelyceum goedgekeurd door het gemeentebestuur van Teteringen.²³⁴ Het ontwerp was van de architect Jos. Berben.

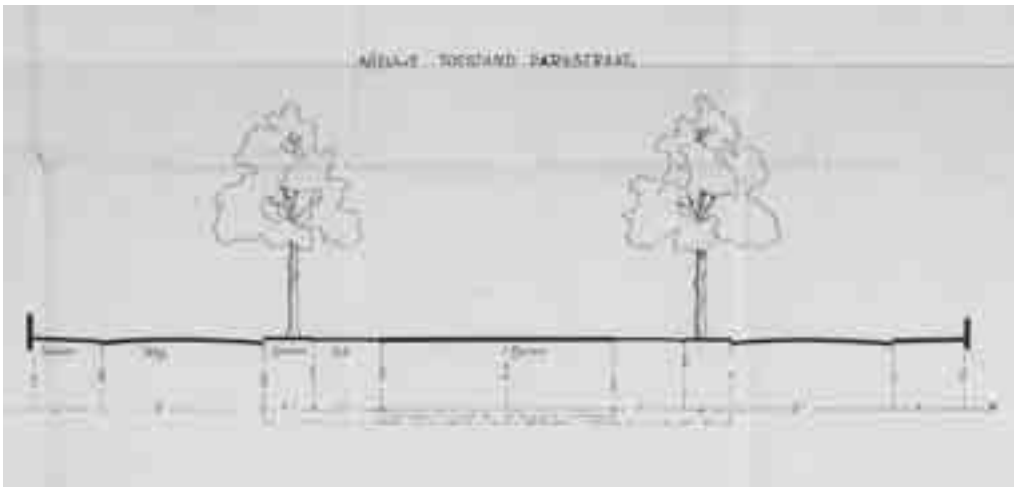
Op 26 september 1925 verscheen een enthousiaste beschrijving van het gebouw in het rooms-katholieke *Dagblad van Noord-Brabant*.²³⁵ 'Op een der mooiste punten van onze stad, in het rustige, vriendelijke Wilhelminapark, met zijn spiegelende vijvers, zeer gunstig gelegen tusschen de oude wijken en de nieuwe kwartieren' zou het nieuwe gebouw verrijzen. Het zou met zijn sobere, strenge lijnen voornaam afsteken tegen het omringende geboomte, een sieraad voor de stad. De architect, Joh. Berben, kwam alle lof toe. Tijdens de bouw werd in het monumentale trappenhuis een groot raam aangebracht van gebrandschilderd glas, met onder andere een symbolische voorstelling van het firmament en de wapens van de paus, de bisschop van Breda en van de gemeente Breda.²³⁶ Het gebouw lag op dat moment overigens nog steeds op Teterings grondgebied. Op 25 oktober 1926 zegende Mgr. P. Hopmans het gebouw in.²³⁷ Hij zei dat naast elke kerk in zijn bisdom een katholieke lagere school moest verrijzen en in elke grotere plaats een katholieke middelbare school. In de Bisschopsstad (Breda) was thans, met dank aan God, een lyceum verrezen.

De reorganisatie van het park door Van Koolwijk

Na de Eerste Wereldoorlog werd het Wilhelminapark meer gewaardeerd dan daarvoor en in de toeristische gidsjes wordt er meer uitvoerig over gesproken. De bouwterreinen rond het park werden volgebouwd, zodat het park niet meer zo

39. De plattegrond van Van Koolwijk voor de reconstructie van de Parkstraat in 1926.

40. Het profiel van de Parkstraat volgens het ontwerp van Van Koolwijk.

41. De Parkstraat na de reconstructie.

‘onaf’ oogde. De beplanting van het park was volwassen geworden, wat de waarde-
ring stellig bevordert zal hebben. Bovendien werden rond het park woonwijken ge-
bouwd, zodat het park meer centraal kwam te liggen in de stad en duidelijk een
functie van stadspark kon gaan vervullen.

In 1922 werd Waals als directeur van Bepplantingen opgevolgd door C.M. van
Koolwijk.²³⁸ Van Koolwijk pakte de zaken energiek aan. In zijn eerste jaarverslag al
moest Van Koolwijk constateren dat in Breda de iepziekte veel slachtoffers eiste. Een
groot gedeelte van de beplanting langs straten, singels en wegen, en ook in en langs
het Wilhelminapark, bestond inderdaad uit iepen. In 1924 werden ook iepen in het
Wilhelminapark gerooid.²³⁹ In dat jaar zei Van Koolwijk ook dat de beplanting van
het Wilhelminapark in een toestand verkeerde die vernieuwing noodzakelijk maakte.
In 1926 volgde inderdaad een reorganisatie van het park. Van Koolwijk was van me-
ning dat de twee grote heesterperken in de Parkstraat het gezicht op het
Wilhelminapark belemmerden.²⁴⁰ De Parkstraat was beplant met wilde kastanjebo-
men, die te dicht op elkaar stonden. De jeugd gooide steeds naar de kastanjes om
deze van de bomen af te krijgen en richtte daarbij veel schade aan het plantsoen aan.
Van Koolwijk stelde voor de dubbelbloemige kastanjes op de Wilhelminastraat om
de andere te verwijderen en deze te herplanten in de Parkstraat. Hij ontwierp bo-
vendien een nieuwe bloemenborder op het grasveld in het midden van de straat.

Op 2 en 3 juni 1926 hield de Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars zijn jaarlijkse excursie en vergadering in Breda.²⁴¹ Van Koolwijk was gastheer. Ook Springer was hierbij aanwezig. Na een wandeling door het Valkenberg en een ontvangst op het stadhuis werd het Wilhelminapark bezocht. 's Avonds gaf Van Koolwijk een lezing over de twee parken. Springer en Van Koolwijk hebben toen samen gesproken over de beplanting van het Wilhelminapark. Op 3 november is Springer nog eens in Breda geweest om met Van Koolwijk het park te bespreken en hij heeft daarna advies uitgebracht.²⁴² In 1928 werden in de Parkstraat 12.000 violen uitgeplant.²⁴³ Waarschijnlijk is ook in deze tijd door Van Koolwijk de border aangelegd op het schiereiland in de grote vijver, tegenover het Vogeleilandje.

Een krantenartikel uit 1940 zegt dat vroeger (vóór 1926) de minder artistieke beplanting van de Parkstraat het gezicht op het park belemmerde.²⁴⁴ 'Het is de verdienste van den heer Van Koolwijk om, door een gewijzigde beplanting van den Parkstraat, dien doorkijk ten volle tot zijn recht te hebben laten komen. Die Parkstraat vroeger en thans vormt wel een duidelijk voorbeeld voor wat een artistieke hand vermag.'

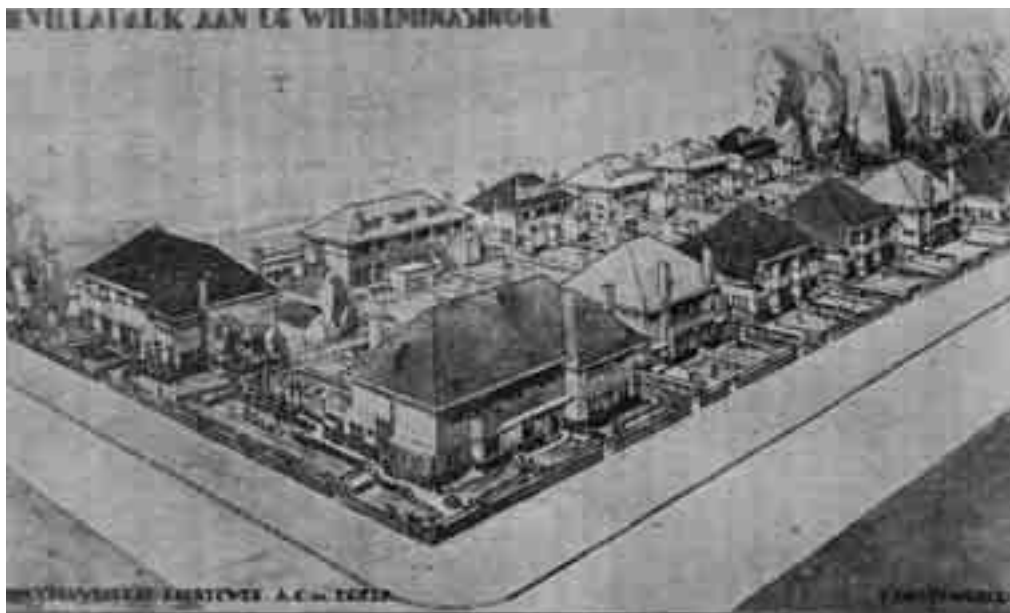
De tuinhistoricus Eric Blok vermoedt dat de rol van Van Koolwijk in de reorganisatie van 1926 in werkelijkheid tamelijk beperkt is geweest. Hij heeft alleen de Parkstraat gereconstrueerd en waarschijnlijk zijn eigen ingrijpen een beetje opgeklopt.

Ook de twee nieuwe straten in het Wilhelminapark (de latere Helena- en Paulinastraten) waren in 1926 gereed. Van Koolwijk adviseerde in de twee straten geen grote bomen te planten, maar kleinere, bijvoorbeeld rood bloeiende doorn, lijsterbes of een andere kleine soort. Elich, de directeur van Openbare Werken had liever eiken of iepen gehad.²⁴⁵ Waar de Parkstraat overgaat in het Wilhelminapark bevond zich in 1927 nog een driehoekig plantsoentje, met Wilhelminalinde van 1898.²⁴⁶ Van Koolwijk stelde voor deze te verplanten. Op voorstel van Van Koolwijk werd ook de hulstbeplanting hier opgeruimd, omdat deze hinderlijk was voor het verkeer.

De annexatie van 1927 en het Plan - Schaap

Waar het gemeentebestuur van Breda al ruim een halve eeuw mee bezig was vond eindelijk plaats in 1927. Een groot deel van de omringende gemeenten Teteringen en Princenhage en een klein deel van Ginneken konden aan de gemeente Breda worden toegevoegd. De Koninginnestraat en de oostzijde van het Wilhelminapark vielen nu onder Breda.

Al sinds 1922 was de Arnhemse ir. W.F. Schaap bezig met het ontwerpen van uitbreidingsplannen in de zin van de Woningwet voor Breda en omringende gemeenten.²⁴⁷ In 1923 ontwierp hij voor de gemeente Teteringen het stratenplan tussen de Koninginnestraat en de Zandberglaan.²⁴⁸ In 1924 werd dit plan door de gemeente Teteringen vastgesteld en vóór de annexatie van 1927 was het al grotendeels uitgevoerd.²⁴⁹ De hoofdstraat, de huidige Wethouder Romboutsstraat, kreeg een breedte van 15 meter, met voorgeschreven voortuintjes van vier meter diep. Op 31 oktober 1924 besloot de Teteringe gemeenteraad de straat te noemen naar de

42. Een afbeelding voor promotiedoeleinden van het villapark aan de Wilhelminasingel van architect Verwoerd en aannemer Korteweg uit 1931.

Teteringse burgemeester Christiaan Verdaasdonk. Na de annexatie van 1927 kreeg de Burgemeester Verdaasdonkstraat zijn huidige naam.

In 1926-1928 werd het zogenaamde Plan-Schaap vastgesteld door de gemeenteraden van Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen. Ná de annexatie werd, in 1930, volgens de oorspronkelijke plannen van Schaap, door N.V. Bouwbureau Korteweg de wijk Sportpark I gebouwd, de buurt rond het Tennisplein. Via de Marathonstraat, de huidige Piet Avontuurstraat, sluit deze wijk aan op het Wilhelminapark.

De singel als belangrijk onderdeel van de interbellumstad

Schaap had in zijn uitbreidingsplan geen bijzondere aandacht geschonken aan de reeds bestaande singels rond het centrum. De singelring blijkt echter achteraf een belangrijk onderdeel van de interbellumstad te zijn geworden. In de loop van de jaren twintig en dertig kreeg deze een steeds belangrijkere functie als verbindend element tussen de nieuwe stadwijken. Ook de bebouwing van de Wilhelminasingel dateert voor een groot gedeelte uit deze tijd.

In juni 1927 verzocht Bouwbureau Korteweg de gemeente Breda het bouwterrein tussen de Wilhelminasingel en de Cavaleriestraat, naast de watertoren, te mogen kopen.²⁵⁰ Bij dit verzoek leverde het bouw bureau een aantal tekeningen in kleur zodat de gemeenteraad zich een indruk kon vormen van de toekomstige bebouwing. De directeur van openbare werken had reeds eerder de voorkeur uitgesproken dit

terrein te bebouwen met vrijstaande woningen of woningen van twee onder één kap. De vaste architect van Korteweg, F.J.M. Verwoerd, ontwierp in de beste traditie van de interbellumarchitectuur een schilderachtige groep woningen van telkens twee of drie onder één kap. Door de variërende kleur van de baksteen en de dakpannen werd een grote afwisseling bereikt. In maart 1928 kon Korteweg de grond kopen. Hij begon meteen met bouwen. In een toeristisch gidsje uit datzelfde jaar maakte de firma al met een fraaie tekening reclame voor het 'Villapark bij de Watertoren' aan de Wilhelminasingel.²⁵¹

Ná de Eerste Wereldoorlog kwam aarzelend het autoverkeer op. Voor interlokale en internationale reizen was de trein uiteraard het aangewezen vervoermiddel, maar de betrouwbaarheid van de auto werd snel groter en avontuurlijke autobezitters wilden nu ook grotere reizen ondernemen met hun vervoermiddel. Alleen welgestelde particulieren konden zich een automobiel veroorloven. Er waren nog maar weinig auto's op de weg, maar de ruimtelijke ordening werd al in sterke mate door de auto bepaald.

Het doorgaande verkeer van Moerdijk naar Antwerpen werd van de Terheijdenseweg naar de Rijsbergseweg geleid via de Tramsingel en de Haagweg. In 1926 werd door de ANWB, Toeristenbond voor Nederland, een nieuw model wegwijzer ingevoerd, het bekende model met de blauw - wit geverfde paal met witte wegwijzers met zwarte letters.²⁵² In 1930 verzocht de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer 'Breda Vooruit' de gemeente Breda en de ANWB de doorgaande route voor auto's van Moerdijk naar Antwerpen te leiden via de Wilhelminasingel, het Wilhelminapark, de Parkstraat, de Baronielaan, de Burgemeester Kerstenslaan, de Burgemeester de Manlaan en de Dokter Batenburglaan en zo naar de Rijsbergseweg.²⁵³ In verband met de Wereldtentoonstelling in Antwerpen verwachtte men veel autoeristen in Breda. Naast allerlei argumenten van verkeerstechnische aard voerde de VVV aan dat men de toerist de stad op zijn mooist wilde laten zien. De route via het Wilhelminapark, de Baronielaan en het Mastbos was inderdaad een zeer fraaie route, zij het wat langer dan via de Tramsingel. In 1934 werden inderdaad beide alternatieven door de ANWB bewegwijzerd.

In 1932 klaagde de VVV over de kwaliteit van de Wilhelminasingel.²⁵⁴ De voetgangers en fietsers hinderden volgens de vereniging het autoverkeer. Het jaar daarop sloot de Wegcommissie van de ANWB en KNAC, de Koninklijke Nederlandsche Automobiel Club, zich bij de klacht van de VVV aan. De directeur van openbare werken was van mening dat de hele Wilhelminasingel omgebouwd zou moeten worden om het autoverkeer meer ruimte te geven. Door de Crisis was hier geen geld voor beschikbaar en daarna gooide de Tweede Wereldoorlog roet in het eten. Uiteindelijk is de singel ná de oorlog omgebouwd.

Een gordel van smaragd

Rond 1930 zien we drie dingen tegelijk gebeuren. De singels vormen een belangrijke koppeling tussen de typische interbellumwijken, het autoverkeer komt op en wordt over een aantrekkelijke route langs de chique wijken van Breda geleid en tegelijkertijd zien we binnen enkele jaren zich een uitgebreid parkenstelsel ontwik-

43. De Wilhelminastraat met een ANWB-wegwijzer richting Antwerpen.

kelen in Breda. De gordel van singels rond de stad vormde reeds één geheel met het Valkenberg en het Wilhelminapark. In de jaren dertig werden bovendien het Burgemeester Van Sonsbeeckpark en het Brabantpark (het latere Van Koolwijkpark) aangelegd, eveneens verbonden met de singels. In Amerika werden tezelfdertijd de 'parkways' aangelegd, waarbij het autoverkeer over gladde betonwegen door een parkachtige omgeving geleid werd. We mogen er niet aan twijfelen dat burgemeester Van Sonsbeeck een grote invloed heeft uitgeoefend op dit concept.

In 1929 schreef A. Kellenaers een artikel over de bossen rond Breda voor het blad *De Wandelaar*. Dit was een tijdschrift gewijd aan onder andere natuurbescherming, heemschut en folklore en werd uitgegeven in Laren.²⁵⁵ Burgemeester Van Sonsbeeck had de foto's bij het artikel ter beschikking gesteld en waarschijnlijk ook gezorgd dat dit artikel geschreven en gepubliceerd werd. 'Een gordel van smaragd rondom Breda' noemde Kellenaers de bossen rondom de stad. 'In Breda zelf - een stad van parken - verzuime de wandelaar niet, een bezoek te brengen aan het fraaie Wilhelminapark', aldus Kellenaers.

Op 4 oktober 1930 werd door een anonieme brievenschrijver in het *Dagblad van Noord-Brabant* gepleit voor meer parken en plantsoenen in de nieuwe uitbreidingen van Breda.²⁵⁶ Hij pleitte voor een betere samenwerking tussen de diensten van Gemeentewerken en Beplantingen, maar vooral, zei hij, 'Parken zijn een gebiedende noodzakelijkheid voor iedere stad'. 'Mogen deze korte opmerkingen omtrent de be-

plantingen der gemeente Breda en speciaal omtrent de beplantingen in de uitbreidingsgebieden er toe bijdragen, dat meer nog dan tot nu toe Breda met z'n parken een goeden indruk blijve maken op stadgenoot en vreemdeling.'

Het krantenartikel had succes. Vanaf 1931 werd er gewerkt aan het latere Burgemeester Van Sonsbeeckpark.²⁵⁷ Zwembaden en sportvelden werden hier omgeven door een parkaanleg. P.A.H. Hornix ontwierp in 1932 het stedenbouwkundige plan en Van Koolwijk was verantwoordelijk voor de inrichting van het park. De verhouding tussen de twee directeuren was overigens verre van vriendschappelijk. Op 30 mei 1936 nam burgemeester Van Sonsbeeck afscheid van Breda. Zijn laatste officiële handeling was de opening van het park dat naar hem genoemd werd.

In 1934 ontwierp Hornix een tweede park, het villapark Brabantpark aan de Wilhelminasingel tussen de cavaleriekazerne en het Sint Ignatiusziekenhuis, het huidige Van Koolwijkpark.²⁵⁸ Ook hier was Van Koolwijk verantwoordelijk voor de parkinrichting. Dit park werd aangelegd in 1936. Daarmee was de stedelijke ontwikkeling ten oosten van de Wilhelminasingel eindelijk gesloten. Al in 1932 waren er plannen om, dwars over het exercitieterrein van de Chassékazerne, een brede laan aan te leggen om de nieuwe wijken aan de oostzijde van Breda beter met het centrum te verbinden. Deze plannen zouden pas ná de Tweede Wereldoorlog gerealiseerd worden.

In 1932 schreef Van Koolwijk in een toeristische gids van 'Breda Vooruit' het hoofdstuk 'Een wandeling door de Bredase parken'.²⁵⁹ Hij betitelde Breda als een tuinstad, het Haagje van het Zuiden, ruim voorzien van parken en plantsoenen. Het Valkenberg kreeg uiteraard de nodige aandacht. Daarna richtte Van Koolwijk zich naar het Wilhelminapark. De Parkstraat was in 1928 geheel veranderd en verbeterd en gaf nu vanaf de Baronielaan een doorkijkje op het park. Het Wilhelminapark zelf was omzoomd door prachtige villa's en rijk gebouwde behuizingen, waardoor dit stadsdeel een prachtig onderdeel vormde van de reeds zo mooie stad Breda. De naam van Leonard Anthony Springer wordt uitdrukkelijk genoemd en het Wilhelminapark wordt aangeduid als een juweeltje van parkaanleg, doorsneden door een prachtige vijver, waar zwanen en eenden hun lustige leventje leiden. Van Koolwijk schreef over zichzelf dat de directeur der Beplantingen waakte over het esthetische uiterlijk van dit heerlijke park.

In 1939 schreef Van Koolwijk nog eens in zijn jaarverslag: 'Het stemt tot vreugde dat men van vele zijden bewondering voor de Bredase parken toont, welke bewondering in niet geringe mate bijdraagt tot het vreemdelingenbezoek aan Breda.'²⁶⁰

De laatste domeingronden onteigend

De laatste percelen in het Wilhelminapark die eigendom waren van het rijk werden onteigend in 1930 en daarmee werden de laatste banden tussen de Domeinen en het Wilhelminapark doorgesneden. Op de onteigende grond werden villa's gebouwd. Het Wilhelminapark werd eindelijk een villapark.

Na de crisis van 1907 waren er geen veilingen van bouwgrond meer geweest, maar op 7 juni 1928 was de ontvanger van de registratie en Domeinen van plan om bij inschrijving een perceel bouwterrein aan het Wilhelminapark naast Sunny

44. De Notaris Verschraagebank na de onthulling in 1930.

Cottage te verkopen, in vier kavels.²⁶¹ Hierop zouden de gewone erfdienstbaarheden gevestigd worden. Het was tevens verplicht een voortuintje te maken. Deze veiling was voor de gemeente aanleiding over te gaan tot onteigening, zoals al eerder gebeurd was bij de percelen aan de zuidzijde van het park. Het gemeentebestuur wilde namelijk graag dat hier, aan het park, open bebouwing zou verrijzen. Het perceel tussen het Wilhelminapark en de Wilhelminasingel, naast het Diaconessenhuis, werd door de gemeente nog steeds gehuurd van het rijk, en diende als kwekerij voor de Bepplantingen. Ook dit perceel werd bij de onteigening betrokken. Op 15 november 1929 keurde de gemeenteraad het plan tot onteigening voorlopig goed. Ook de erfdienstbaarheden die op deze gronden rustten werden onteigend. De onteigening werd definitief goedgekeurd bij koninklijk besluit van 3 juli 1930. Op 28 november 1930 verkocht het Rijk daarna de percelen aan de gemeente.²⁶²

De kwekerij naast het Diaconessenhuis zou worden bebouwd en moest dus verhuizen naar een nieuw terrein in de buurt van de cavaleriekazerne.²⁶³ De nieuwe kwekerij werd in 1929 in gebruik genomen. In 1931 verhuisden de bomen en planten van de kwekerij aan het Wilhelminapark naar een tweede kwekerij aan de Olmstraat. De directeur van openbare werken, Elich, maakte in 1931 een verkavelingsplan. Aan het Wilhelminapark zouden vrijstaande villa's verrijzen en aan de singel huizen van twee onder één kap.²⁶⁴ De grond werd inderdaad nog hetzelfde jaar verkocht. Dokter Houben liet in 1932 een villa bouwen (Wilhelminapark 17), ontworpen door de architect Joh. H. Berben.²⁶⁵ Architect J. de Lint te Ginneken ont-

wierp het landhuis Wilhelminapark 21 en een jaar later werd de villa Wilhelminapark 19 gebouwd.

In 1932 verkocht de gemeente de grond naast Sunny Cottage aan de chirurg D.M.C. van Hilten.²⁶⁶ In 1937 liet hij hier een huis bouwen door de bekende architect F.A. Eschauzier.²⁶⁷ Deze bouwde in Nederland tientallen chique landhuizen voor rijke opdrachtgevers. Hiermee was het laatste stuk open grond rond het Wilhelminapark bebouwd.

De bank van notaris Verschraage

Het Wilhelminapark werd steeds meer geïntegreerd in de stad. Een bewijs hiervan is de oprichting van de Notaris Verschraagebank in het park. Op 31 mei 1930 vierde notaris A.J.A. Verschraage zijn tachtigste verjaardag.²⁶⁸ De notaris had zijn leven lang een belangrijke rol gespeeld in het Bredase verenigingsleven. Hij was onder andere lang voorzitter geweest van de Vereniging tot Bevordering van het Vreemdelingenverkeer 'Breda Vooruit'. Bij deze gelegenheid werd hem door een comité, onder voorzitterschap van burgemeester Van Sonsbeeck, namens de Bredase burgerij een monumentale bank aangeboden. Het monument was nog niet klaar, dus ontving hij voorlopig slechts een tekening. 'Een huldeblijk van blijvende waarde', aldus de burgemeester, 'een zeer artistieke bakstenen gedenkbank, eene Notaris Verschraage-gedenkbank, te plaatsen in het Wilhelminapark bij den eersten vijver, bij het zoogenaamde tongetje'.

De bank was ontworpen door de architecten Korteweg en Verwoerd, die ook verantwoordelijk waren voor de wijk Sportpark I, ten oosten van het Wilhelminapark, die op dat moment werd gebouwd. De bereidwilligheid van deze heren de bank te ontwerpen zal wel positief beïnvloed zijn door de medewerking van het gemeentebestuur bij het realiseren van hun bouwplannen. De Bredase kunstenaar Gerard van Aalst vervaardigde de plaquette in brons met de beeltenis van de notaris.

De burgemeester woonde zelf aan de overzijde van de vijver, zodat hij een goed uitzicht had op het kunstwerk. De bank zou in eigendom worden overgedragen aan het gemeentebestuur. 'Deze dag is het mooiste moment in mijn leven. Een mooier cadeau had gij mij niet kunnen geven,' zei Verschraage. Op 4 november 1930 werd de bank inderdaad onthuld.²⁶⁹ De burgemeester werd bij deze gelegenheid lof toegezwaaid omdat hij alles deed om Breda te verfraaien. De heren Hornix en Van Koolwijk hadden er voor gezorgd dat de bank in een waardige omgeving kwam te staan. De notaris kon helaas niet lang genieten van zijn bank want het volgende jaar overleed hij.²⁷⁰

De bank was gepland op een opvallende plaats, precies in de as van de Parkstraat. Deze bank kan werkelijk beschouwd worden als een verbetering van het oorspronkelijk ontwerp van Springer. De Parkstraat is ontworpen door Springer als een monumentale entree. Zoals gezegd heeft een dergelijke as een monumentaal eindpunt nodig, en dit werd nu geboden door deze monumentale bank. Het is een accent, dat node gemist werd in het oorspronkelijke ontwerp, aldus de tuinhistoricus Eric Blok.²⁷¹

45. Het Poolse monument in het Wilhelminapark, vlak na de onthulling in 1949.

Oorlogsmonumenten

Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog mogen we het Wilhelminapark als voltooid beschouwen. De oorlog ging voorbij zonder dat dit voor het park gevolgen had, maar vlak na de oorlog werd in het park een groot aantal oorlogsmonumenten opgericht, terwijl ook twee straatnamen hier de herinnering aan de oorlog levendig houden.²⁷² Gedeeltelijk is dit te danken aan toeval. De Poolse bevrijders waren op 29 oktober 1944 langs de Molengrachtstraat opgerukt naar het centrum van Breda, langs het Wilhelminapark dus. Vlak na de oorlog lag het Wilhelminapark tevens centraal in de stad, en de oprichting van monumenten hier zette daarom ook de traditie voort van de bank van Verschraage. De naam Wilhelminapark nodigde natuurlijk ook uit tot uitingen van vaderlandsliefde. Al op 30 november 1944 werd besloten de Molengrachtstraat de Poolseweg te noemen. Later, in 1964, kreeg een gedeelte de naam Generaal Maczekstraat.

Al meteen na de bevrijding kwamen in Nederland de eerste initiatieven van de grond tot de oprichting van monumenten ter herinnering aan de oorlog en de slachtoffers daarvan. Vaak was de artistieke kwaliteit omgekeerd evenredig met het enthousiasme de herdenkingstekens op te richten. In 1945 werd bepaald dat alle ontwerpen goedgekeurd moesten worden door het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In het begin van 1945 gaf het gemeentebestuur opdracht aan de bekende kunstenaar Niel Steenbergen voor het vervaardigen van een monument voor de Poolse bevrijders. Steenbergen werd overspoeld met werk en hij beval Bon Ingen Housz aan, een oud-docent aan de Haagse Kunstacademie, die in het Oudemannenhuis in Breda woonde. In 1947 kreeg deze de opdracht. Hij verwerkte graag dierlijke figuren in zijn beeldhouwwerk. Voor de strijd tussen de Poolse bevrijders en de Duitse bezetters gebruikte hij daarom de symboliek van twee strijdende adelaars.

Het gemeentebestuur had aanvankelijk de bedoeling het monument te plaatsen op de Parkstraat.²⁷³ Later werd besloten het verderop, in het Wilhelminapark te plaatsen, naast de kleine vijver. Het Comité Nederland - Polen had echter de voorkeur voor de Parkstraat of het Engelbert van Nassauplein. Na een lange discussie werd het monument uiteindelijk toch geplaatst in het Wilhelminapark, vlak bij de toenmalige Poolseweg. Bij de viering van het eerste lustrum van de bevrijding van Breda, op 29 oktober 1949, werd het onthuld.

Tegenover het Poolse monument staat de zogenaamde Poolse tank. Ter gelegenheid van de éénjarige herdenking van de Bredase bevrijding bood generaal Maczek op 29 oktober 1945 aan Breda een Duitse tank aan die de Polen hadden meegenomen van de terreinen van de wapenfabriek Krupp in Meppen in Noord-Duitsland. De tank werd in het Wilhelminapark geplaatst tegenover de percelen 40-42. In verband met de onthulling van het Poolse Monument werd de tank verplaatst naar de Seeligkazerne. Na protesten uit de Poolse gemeenschap werd de tank in oktober 1951 weer naar het Wilhelminapark verplaatst, nu op de hoek van de Paul Windhausenweg.

Paul Windhausen was kunstenaar en tekenleraar aan het Onze-Lieve-Vrouwelyceum. Hij was ook actief in het verzet en kwam op 4 oktober 1944 om het leven tijdens het drama van de Vloeiweide. Op 24 mei 1945 werd het gedeelte van het Wilhelminapark waaraan het lyceum gelegen was naar hem genoemd. Aan het hoekpand werd een herdenkingsplaquette aangebracht met de namen van de verzetsstrijders die op de Vloeiweide om het leven waren gekomen.

Een van de meest bekende monumenten ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, het beeld 'De Vlucht', heeft een tijd lang op de Parkstraat gestaan. Het bronzen beeld 'De Trek' van de beeldhouwer Hein Koreman werd in 1955 gekocht door de gemeente Breda.²⁷⁴ Hij had het beeld niet gemaakt als oorlogsmonument, maar exposeerde zijn werk voor de aankoop door Breda op de Keukenhof, in Lisse (Zuid-Holland). De gemeente plaatste het beeld op de Parkstraat. Het beeld riep bij velen een herinnering op aan de traumatische meidagen van 1940, toen de bevolking van Breda geëvacueerd werd. Het beeld raakte dan ook snel bekend als 'De Vlucht'. In 1959 werd het beeld overgebracht naar het plein vóór de Maria Hemelvaartkerk. Sindsdien is het nog enkele malen verplaatst, vóórdat het zijn huidige standplaats bereikte in het Valkenberg.

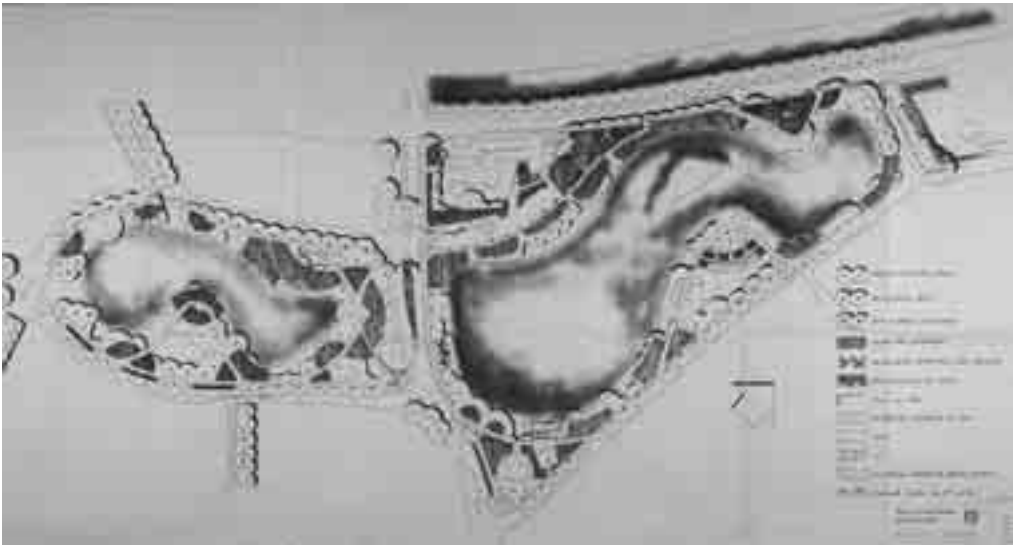
Het groenstructuurplan van 1982

Na de oorlog breidde Breda zich enorm uit. Het aantal parken en plantsoenen nam evenredig toe en de dienst Beplantingen kreeg steeds meer te onderhouden. Er was daarom minder geld beschikbaar voor het onderhoud van het Wilhelminapark. De kwaliteit van het park werd ernstig aangetast door achterstallig onderhoud, het aanleggen van parkeerplaatsen en door bezuinigingen. De bloemenborders van Van Koolwijk in de Parkstraat werden opgeruimd omdat er geen geld en personeel meer was om ze te onderhouden. In 1964 werd dwars door het park de Generaal Maczekstraat aangelegd en een doorbraak gemaakt in de richting van de singel en de Vierwindenstraat. Het intensieve autoverkeer over deze weg en over de Wilhelminasingel was zeer hinderlijk. De parkeerdruk op de straten rond het park was hoog.

In 1982 werd het groenstructuurplan voor de binnenstad vastgesteld, als aanvulling op het structuurplan voor de binnenstad van 1978.²⁷⁵ Een belangrijke rol hierbij werd gespeeld door Sjef Langeveld, die van 1979 tot 1983 hoofd was van de ontwerpfdeling van Gemeentebepantingen en vanaf 1983 directeur van deze dienst. In dit groenstructuurplan werd de nadruk gelegd op de stedelijke structuur en de stedelijke groenstructuur. Het accent van de Bredase groenstructuur zou volgens hem moeten liggen op de beekdalen van de Mark en de Aa of Weerijns en het rivierdal van de benedenloop van de Mark. Het stedelijke patroon van de singelring verbindt deze groenelementen onderling. Het stadspark Valkenberg en het Burgemeester van Sonsbeeckpark zijn groene 'knopen' in deze structuur en nemen zo een bijzondere plaats in. De slechtingszone (waartoe het Wilhelminapark behoort) draagt bij tot de herkenbaarheid van de hoofdvorm van de binnenstad. Het Wilhelminapark werd door Sjef Langeveld slechts beschouwd als een onderdeel van de singelring. 'Het Wilhelminapark zal in de reeks van parken langs de singels zijn bijzondere plaats dienen te hervinden. Ondanks de verkeersdoorbraak die heeft plaatsgevonden, heeft het park nog grote waarde als ruimtelijk en groenelement.' Het 'concept-groenstructuurplan' werd door de dienst Beplantingen vanaf 1979 uitvoerig besproken met bewoners en belangengroeperingen in de binnenstad. De plaats van het Wilhelminapark in de groenstructuur was daarbij een belangrijk punt van discussie. Veel insprekers wilden het Wilhelminapark dezelfde status geven als de 'knopen' Valkenberg en Van Sonsbeeckpark. Sjef Langeveld hield zijn poot stijf. 'Het zou echter te ver gaan het Wilhelminapark als even belangrijk vormgevend gegeven voor de binnenstad aan te merken als de knopen, temeer daar het park is ontstaan in een tijd dat de binnenstad binnen de singels reeds gevormd was.' De relatie met de singelring moest worden verstevigd en ook de relatie met het Chasséterrein binnen de singels moest worden versterkt, aangezien dit gebied te zijner tijd ingericht zou worden als woongebied.

De reconstructie van 1982-1983

Omstreeks deze tijd waren de bomen in het park te groot geworden en ze waren te oud. Het park moest nodig worden verjongd. Als dit niet zou gebeuren zou op een gegeven moment het park op een natuurlijke wijze worden uitgedund door-

46. De tekening van landschapsarchitect Rob van Bergen voor de reconstructie van het Wilhelminapark van 1982.

dat de bomen zouden afsterven of bij een storm zouden omwaaien. Bovendien werden de smalle groenstroken langs de vijvers zeer intensief gebruikt door wandelaars, ouders en grootouders met kinderen en door mensen die de hond uitlieten.

Deze ontwikkeling week niet af van wat elders in Nederland gebeurde met parken in negentiende-eeuwse landschapsstijl.²⁷⁶ Vrijwel nergens in Nederland zijn dergelijke parken nog geheel intact, verzucht Carla Oldenburger-Ebbers in haar overzichtswerk van parken in Nederland. Zij constateert evenwel dat de restauratie van dergelijke parken tegenwoordig gelukkig goed in de belangstelling staat. Zo ook in Breda.

In september 1982 werd door de landschapsarchitect Rob van Bergen, werkzaam bij de dienst Beplantingen, een ontwerp gemaakt voor de reconstructie van het park.²⁷⁷ Het plan werd gemaakt onder verantwoordelijkheid van de directeur, Hein van Asperen, en van het hoofd van de ontwerpafdeling, Sjef Langeveld. Deze volgde in 1983 Hein van Asperen op als directeur en heeft als zodanig het meeste invloed gehad op het nieuwe ontwerp.

De Parkstraat, de Vijverstraat, de Helenastraat en de Paulinastraat zijn in de reconstructie niet meegenomen. Het oorspronkelijk ontwerp van Springer moest worden gerespecteerd en versterkt, maar tegelijkertijd moest het park minder onderhoudskosten en er waren ook nog een aantal praktische problemen die moesten worden opgelost. Het ontwerp dat Van Bergen tekende, was dan ook een botsing van romantische en functionele uitgangspunten.

De zichtlijnen die Springer had ontworpen in het verlengde van de Parkstraat en de Vijverstraat werden weer opengekappt. Ook de romantische 'clumps' die hij had ontworpen zijn gehandhaafd. De grenzen van deze clumps zijn echter om functione-

le redenen door Van Bergen minder grillig gemaakt. Vanwege het onderhoud moest de omtrek zodanig getrokken worden dat een grasmaaier er makkelijk langs kon rijden. Het idee van de clumps is volledig behouden. Een voetpad loopt afwisselend door bosjes en over grasvelden, zodat er een afwisseling bereikt wordt van gesloten en open landschap, aldus de ontwerper. Onveiligheid was in deze tijd nog geen punt van discussie. Enkele paden lopen door dichte beplanting, wat enkele jaren later niet meer zo ontworpen zou worden, zegt hij, twintig jaar na dato.

Van Bergen wilde het Wilhelminapark afschermen van de geparkeerde auto's op de wegen daaromheen. Hij heeft met name de kleine vijver gescheiden van het drukke verkeer van de Generaal Maczekstraat door een stevige beplanting van heesters en struiken. De grote vijver moest op dezelfde manier worden afgeschermd van het drukke autoverkeer van de Wilhelminasingel.

De beplanting rond de vijvers was in de loop van de tijd te mager geworden. De huizen kregen daarmee visueel een te grote invloed op het park. Aan alle kanten werd daarom nieuwe laanbeplanting aangebracht en groepen heesters om het park te isoleren van de omringende bebouwing. De groene ruimte van het park kon daarmee beter worden beleefd, aldus de toelichting op het ontwerp door de dienst Beplantingen.

De vormgeving bij het Poolse monument en de Poolse tank kreeg extra aandacht. Op het schiereiland aan de zuidzijde van de grote vijver bevond zich een aanleg van enkele banken met enkele borders, ontworpen door Van Koolwijk. De bomen naast deze borders waren steeds groter geworden, zodat de borders onder de drup van de bomen lagen. Ook deze hadden te lijden van achterstallig onderhoud. Van Bergen heeft de borders daarom iets verder neergelegd, zodat ze buiten de drup kwamen te liggen. Van Bergen zegt, twintig jaar na de reconstructie van het park, dat hij nog steeds van mening is dat elk park een pareltje moet hebben, een bijzonder punt waaraan bij het ontwerp extra aandacht wordt besteed.

Rond 1980 moesten volgens hem de parkontwerpen steeds functioneler worden. In sommige parkontwerpen werden heestergroepen gepland, die uit maar één soort heesters bestonden. Ontwerpen met veel verschillende soorten bomen en heesters werden in deze tijd zeker niet meer gewaardeerd.

In oktober 1982 werden de omwonenden van het park ingelicht over de reconstructieplannen. Ze besloten onmiddellijk een werkgroep op te richten.²⁷⁸ Het rooien van veel grote en oude bomen riep veel weerstand op. 'Stop de kaalslag', werd er geroepen. De verantwoordelijke wethouder weigerde aanvankelijk te praten met de inspraakgroep. De reconstructie was op deze manier niet alleen een botsing van romantische en functionele ontwerpuitsgangspunten, maar ook van een ouderwetse regentenmentaliteit en nieuwe mentaliteit van bewuste burgers die mee wilden beslissen over hun woonomgeving. Uiteindelijk is, na de eerste schrik, de reconstructie in goede harmonie verlopen. De inspraak werd vanuit Beplantingen voornamelijk geleid door de directeur, Sjef Langeveld.

Zowel door de dienst Beplantingen als door de Werkgroep Wilhelminapark is gezocht naar een beplantingsplan van het park van Springer. Zoals we hierboven hebben gezien was Springer indertijd helemaal niet hiervoor verantwoordelijk. De Werkgroep Wilhelminapark inspireerde zich evenwel op de lijst die Springer ge-

maakt heeft van bomen die geplant moesten worden in het Wilhelminapark in Tilburg.²⁷⁹ Uiteindelijk zijn er toch tamelijk veel bomen geplant die in die tijd niet meer gebruikelijk waren als parkboom. Zo is er bijvoorbeeld een sequoia geplant.

De gesprekken met de werkgroep hebben niet geleid tot ingrijpende veranderingen in het ontwerp. Er zijn enkele kleine aanpassingen aangebracht in het ontwerp. Aan het einde van de Vijverstraat is een heggetje geplant om het zwerfvuil van de zaterdagmarkt (die op de Vijverstraat gehouden wordt) tegen te houden. Wat wél is bereikt is dat de omwonenden zich meer bij het park betrokken voelden. Op 26 maart 1983 kon, samen met omwonenden van het park, als afsluiting van de reconstructie een boomplantdag gehouden worden.²⁸⁰

Beschermd stadsgezicht

Een verlies voor het park was de sloop van de villa Sunny Cottage, gelegen op de hoek van de Parkstraat, in 1987. Het Diaconessenhuis verloor zijn functie toen in 1959 het nieuwe ziekenhuis in gebruik genomen werd aan de Langendijk. Het gebouw diende nog enkele tientallen jaren als kantoor van de gemeentelijke dienst openbare werken en werd gesloopt in 1992.

Het honderdjarig jubileum van de naamgeving van het Wilhelminapark in 1995 was voor de stichting Sectie D aanleiding het *Parkboek* uit te geven.²⁸¹ De schrijvers constateerden toen, terecht, dat het park een parel vormt in Breda, niet alleen in het verleden, maar ook in de toekomst.

De aanleg en de architectuur van de negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse stadswijken worden tegenwoordig steeds meer gewaardeerd. Verschillende objecten in en rond het Wilhelminapark, zoals de watertoren en de bank van notaris Verschraage, zijn op de monumentenlijst geplaatst. Binnenkort zal het park deel uitmaken van een beschermd stadsgezicht dat de negentiende-eeuwse stadsuitleg van Breda omvat. De aanwijzing tot beschermd stadsgezicht zal een stimulans betekenen voor de bevordering van de ruimtelijk kwaliteit.

Bijlage: biografische schetsen

De ingenieur der Domeinen voor de ontmanteling der vestingen, F.W. van Gendt

Frederik Willem van Gendt werd geboren in 1831 als oudste zoon van J.G. van Gendt, hoofdingenieur van de waterstaat.²⁸² Hij heeft het beroep van architect in de praktijk geleerd. Vanaf 1862 was hij stadsbouwmeester of gemeentearchitect van Arnhem. In deze stad heeft hij zich van meet af aan bezig gehouden met stedenbouw. Hij wees voortdurend op het belang van een planmatige uitbreiding van de stad en verwierp het liberale idee dat het bouwrijp maken van de grond en het aanleggen van straten aan particulieren kon worden overgelaten. Dit leidde tot een conflict met de gemeenteraad waarna Van Gendt in 1866 ontslag nam. In 1865 richtte hij het bouwkundige weekblad *De Opmerker* op.

Met ingang van 1 januari 1868 werd Van Gendt als ingenieur toegevoegd aan de directeuren van de Domeinen. Zijn taken bestonden uit het ontwerpen van algemene plannen van ontmanteling voor de voormalige vestingen en het maken van bestekken. Verder moest hij toezicht houden op deze ontmantelingen en op het onderhoud van wegen, bruggen, sluizen, waterleidingen en voormalige militaire gebouwen. Hij moest de directeuren van de Domeinen technische bijstand verlenen bij de onderhandelingen met de gemeentebesturen over het afstaan van grond. Tenslotte moest hij de minister van Financiën voorstellen doen tot verkoop en verpachting van voormalige vestinggronden.

Van Gendt heeft plannen van uitleg ontworpen voor Bergen op Zoom, Breda, Coevorden, Deventer, Grave, Groningen, 's-Hertogenbosch, Maastricht, Nieuweschans, Nijmegen, Venlo en Zutphen. Niet al deze plannen zijn uitgevoerd. In de loop van de onderhandelingen met het Rijk ontwierpen de gemeenten Groningen, Zutphen en Nijmegen hun eigen plannen. Door zijn plannen van uitleg was Van Gendt niettemin een van de meest productieve stedenbouwkundigen in Nederland in de negentiende eeuw. Het plan van uitleg dat hij voor Breda heeft ontworpen is het grootste stedenbouwkundige plan van hem dat inderdaad is uitgevoerd. Hij overleed in 1900.

Administrateur van de Domeinen mr. Ph.A. Holsboer

De grote promotor van het Wilhelminapark was de administrateur van de Domeinen mr. Ph.A. Holsboer. De invloed van de afdeling Domeinen van het ministerie van Financiën op de Nederlandse stedenbouw aan het einde van de negentiende eeuw en de rol van administrateur Holsboer daarbij wachten helaas nog op een onderzoeker. Het zou interessant de geestelijke en culturele achtergrond van Holsboer te kennen en zijn relaties in kaart te brengen. Het zal waarschijnlijk een onverwachte insteek opleveren in de tuingschiedenis van Nederland.

Burgemeester E.H.A. Guljé

Eduard Hendrik Antonius Guljé werd geboren in 1836 in Boxtel. Ondanks zijn geboorteplaats was hij afkomstig uit een belangrijke Bredase familie. Zijn vader, N.R.H. Guljé was eigenaar van een zeepziederij en oliemolen te Breda aan de Nieuwstraat.²⁸³ Vader Guljé was verder gemeenteraadslid (tot 1870), lid van de provinciale staten, en tot 1871 een van de twee afgevaardigden van het kiesdistrict Breda naar de Tweede Kamer. Hij pleitte voor een ander defensiestelsel waardoor Breda als vesting opgeheven zou kunnen worden. Hij stond bekend als een aanhanger van Thorbecke. In 1871 werd hij bij de verkiezingen verslagen door twee ultramontanen: conservatieve katholieken. Zijn biografie duidt hem aan als de laatste der katholiek-liberalen.

In 1871 volgde E.H.A. Guljé zijn vader op als lid van de gemeenteraad. Van 1882 tot 1893 was hij wethouder en van 1893 tot 1907 burgemeester van Breda. Tijdens de periode dat hij actief was in het bestuur van Breda werd de stad aangepast aan de voortschrijdende tijdgeest, aldus zijn *In Memoriam*.²⁸⁴ Hij had een aandeel in de komst van de hogedrukwaterleiding, de verbetering van het openbaar verkeer en de verbinding van de omliggende gemeenten met Breda door verschillende tramlijnen, de concessie voor een telefoonnet en de aanleg van het Wilhelminakanaal en het Markkanaal. 'Niet minder ging hem met zijne mede-bestuursleden het uiterlijk aanzien van de gemeente ter harte.' De vesting werd ontmanteld, straten, singels en grachten werden aangelegd. Breda werd vernieuwd en hierdoor werden ook het fabriekswezen, handel en nijverheid bevorderd. Guljé kende Brussel waarschijnlijk uit eigen aanschouwing en hij heeft naar vermogen meegewerkt om Breda om te bouwen naar een stad met groene boulevards en parken.²⁸⁵

Koningin Wilhelmina kwam in zijn ambtsperiode twee keer op bezoek in Breda, in 1894 en in 1905. In 1898 werd de Wilhelminafontein geplaatst op de Grote Markt en in 1905 werd het Baroniemonument onthuld in het Valkenberg door de koninklijke hand van hare majesteit. In 1899 nam Guljé het initiatief tot een nieuwe grensregeling. Deze kwam echter niet tot stand. Vanaf 1904 werkte de gemeente Breda mee aan een initiatief tot oprichting van een standbeeld voor stadhouder-koning Willem III. Dit beeld werd pas opgericht ná de Eerste Wereldoorlog. De verdiensten van Guljé werden beloond met de orde van de Nederlandse Leeuw en die van Oranje-Nassau. Guljé overleed in 1908. Hij ligt begraven op het kerkhof van Ulvenhout.

Tuinarchitect Lieven Rosseels

Lieven Rosseels heeft in Breda het stadspark ontworpen, het Valkenberg. Daarna werd hem nog vaak door het gemeentebestuur om advies gevraagd betreffende de Bredase beplantingen.²⁸⁶ Hij werd geboren in Leuven in 1843.²⁸⁷ Reeds zijn grootvader was tuinarchitect en kweker. Zijn vader Egide ontwierp het Stadspark in Leuven. Lieven Rosseels is te beschouwen als een tijdgenoot en collega van Louis Paul Zocher in Nederland. Rosseels ontwierp, behalve het Valkenberg in Breda, veel andere parken in het Zuid-Nederland, onder andere het Stadspark in

Maastricht, het Volkspark in Bergen op Zoom en het Kronenburgerpark in Nijmegen. Hij baseerde zich sterk op Franse voorbeelden. Meest opvallend in zijn ontwerpen zijn de gekunstelde rotsformaties en de 'pont rustique', het bruggetje (meestal vervaardigd uit ijzer en beton) dat opgebouwd lijkt uit boomstammetjes. Rosseels overleed in 1921.

Tuinarchitect L.A. Springer

In de zestig jaar dat hij actief was heeft de tuinarchitect L.A. Springer in Nederland meer dan vierhonderd tuinen, parken, villaparken, plantsoenen en begraafplaatsen ontworpen. Daarnaast schreef hij een indrukwekkende hoeveelheid artikelen over tuinkunst, dendrologie, bomen en heesters. Aan het einde van zijn leven werd Springer beschouwd als een autoriteit op het gebied van de tuinkunst in Nederland. Hij was de nestor van de tuinkunst, aldus zijn biografie.²⁸⁸

Leonard Anthony Springer werd geboren in Amsterdam in 1855. Hij was het zesde kind van de romantische kunstschilder Cornelis Springer (1817-1891). Van zijn vader erfde hij de romantische kijk op de natuur. Hij werd doopsgezind opgevoed. Vanaf 1874 woonde het gezin Springer vlak bij het Vondelpark in Amsterdam, een creatie van de tuinarchitect Jan David Zocher jr. Om zich te specialiseren in bosbouw volgde hij een opleiding aan de Tuinbouwschool Linnaeus in Amsterdam. Hier leerde hij ook tuinen ontwerpen.

Geïnspireerd door de uitbreiding van het Vondelpark achter zijn ouderlijk huis (onder leiding van Louis Paul Zocher, de zoon van Jan David), besloot hij tuinarchitect te worden. Hij ontwikkelde ook belangstelling voor de dendrologie, de bestudering van kenmerken en eigenschappen van bomen en heesters. In 1878 trok hij naar Parijs, om daar werk te vinden bij de aanleg van het terrein van de Wereldtentoonstelling. Hier kon hij echter niet aan de slag komen en gedesillusioneerd keerde hij terug naar Amsterdam. Op zijn ontwerpen zouden de parken en boulevards van Parijs evenwel een grote invloed uitoefenen. Springer vestigde zich nu in Amsterdam als zelfstandig tuinarchitect.

Zijn eerste overheidsopdracht was de aanleg van een publiek wandelpark op de Gedempte Jansgracht in Arnhem in 1880. De aanleg die Springer uiteindelijk in brede kring bekend maakte was zijn plan voor het Rijsterborgherpark in Deventer, aldus zijn biografie Constance D.H. Moes. Dit park werd tussen 1887 en 1891 aangelegd op de geslechte vestingwerken. In 1888 verhuisde Springer samen met zijn ouders naar Hilversum. In 1889 ontwierp hij de Nieuwe Oosterbegraafplaats in Amsterdam en in 1891 het Oosterpark. Springer werkte in wat door tuinhistorici de late landschapsstijl wordt genoemd. Het basisprincipe was een aanleg met de klassieke schoonheid van de 'ideale natuur' als voorbeeld: schilderachtige tafereelen die waren opgebouwd uit boomgroepen en heesters, slingerende paden langs open weiden en waterpartijen met natuurlijk glooiende oevers. Er werd gestreefd naar afwisseling door gebruik van boomgroepen en over open gazons werden door een weloverwogen plaatsing van opgaande beplanting diepe doorzichten gecreëerd. Door rotspartijen, rustieke bruggen en ruïnes werd de illusie van landschap versterkt.

In 1891 trouwde Springer. Het jonge paar vestigde zich in Haarlem. Van 1897

tot 1900 was hij leraar tuinkunst aan de pas opgerichte Rijkstuinbouwschool in Wageningen. Springer was geen geboren leraar. Hij was veeleisend en weinig geduldig. Springer schreef veel artikelen in kranten en tijdschriften. Soms begaf hij zich in felle polemieken. In 1900 werd hij adviseur in Haarlem voor de Haarlemmerhout en de andere plantsoenen van de gemeente, als opvolger van Louis Paul Zocher. Springer was ook betrokken bij de aanleg van veel villaparken in de buurt van Haarlem. In 1935 werd hij benoemd tot ridder in de orde van Oranje-Nassau. Hij overleed in 1940 in Haarlem.

Opzichter van de beplantingen H.C. Waals

Hendricus Cornelis Waals werd geboren te Ridderkerk in 1854.²⁸⁹ Zijn beroep was hovenier. In 1880 werd hij door het gemeentebestuur van Breda benoemd tot hoofdagent van politie, speciaal belast met het opzicht over en het onderhoud van de beplantingen. Hij was geplaatst onder de gemeentearchitect. Hij werd ook wel aangeduid als opzichter van de plantsoenen. De zwaarte van zijn taak nam met de tijd toe. In 1886 werd de gemeente eigenaar van het Valkenberg. Op de geslechte vestinggronden werden singels en brede wegen met beplanting aangelegd. In 1891 dienden enkele leden van de gemeenteraad daarom een voorstel in hem rechtstreeks onder het college van burgemeester en wethouders te plaatsen. In 1893 werd een dergelijk voorstel inderdaad aangenomen. Waals hield zich onder andere bezig met het kweken van beplanting voor het Valkenberg, waaronder zeldzame en uitheemse bloemen en planten. Hem werden 'schoonheidszin' en 'schoonheidsgevoel' toegeschreven. Anderzijds werd hij omschreven als een 'timide man'. Op 24 juni 1893 besliste de gemeenteraad op voorstel van F.J.M. Heylaerts Waals rechtstreeks onder het college te plaatsen. Maurits van Rooijen, die een studie maakte van de zorg voor het Bredase groen sinds 1880, beschouwt deze datum als de oprichtingsdatum van de zelfstandige dienst Beplantingen in Breda. Deze wijziging in de positie van Waals hangt zonder twijfel samen met de aanleg van het Wilhelminapark. In officiële stukken bleef men hardnekkig spreken van de opzichter der beplantingen. Pas in 1919 kreeg hij de titel directeur. Waals woonde in een oude woning in het Valkenberg. In 1893 verhuisde hij naar de pasgebouwde watertoren in het Wilhelminapark. In 1895 verhuisde hij weer terug naar het Valkenberg, naar een nieuw gebouwde dienstwoning.

Waals was waarschijnlijk vooral een kweker van bloemen en planten. Op diverse pleinen en boulevards heeft hij bloembedden ontworpen, zoals het Stationsplein, de Sophiastreet, de Nieuwe Ginnekenstraat en, uiteraard, de Parkstraat. Representatief voor zijn werk is het mozaïekperk dat hij in 1903 vervaardigde in het Valkenberg ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de KMA.²⁹⁰ In dit ronde perk waren de woorden 'Hulde aan de K.M. Academie' geplant met bloemen en groene plantjes, evenals de koninklijke kroon en het wapen van Breda. Rond het perk waren verschillende agaven en palmen geplant.

Op 1 augustus 1922 werd Waals eervol ontslag verleend.²⁹¹ Hij werd als directeur opgevolgd door C.M. van Koolwijk. In hetzelfde jaar vertrok hij naar 's-Gravenhage, waar hij vóór 1927 is overleden.

47. Representatief voor het werk van Waals is het mozaïekperk dat hij in 1903 vervaardigde in het Valkenberg ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de KMA.

Wereldverbeteraar Herman Otto van der Linden van Snelrewaard

Herman Otto van der Linden van Snelrewaard was geboren in Dordrecht in 1839. Hij was meester in de rechten en maakte carrière in Indië. Teruggekeerd in Nederland vestigde hij zich weer in Dordrecht en spande hij zich in voor tal van doeleinden. Hij ijverde voor een speeltuin voor arme stadskinderen in park Merwestein en was beschermheer van de Dordtsche Footballclub. In 1891 trouwde hij in Breda met de Bredase componiste Nelly Boudewijns.²⁹² Het echtpaar ging aanvankelijk in Dordrecht wonen, in villa Soekasari, wat bloemenweelde betekent in het Javaans. Na twee jaar verhuisden zij naar een huis aan de Ginnekenweg onder Teteringen, dat zij Soekasari II noemden. Hij was onder andere lid van de Bredase vrijmetselaarsloge 't Vrij Geweeten.

Van der Linden was voorstander van een meer natuurlijke groepering van bloemplanten in tuin en park, aldus Constance Moes.²⁹³ Zijn inspiratiebron waren natuurlijke gemeenschappen van vaste bloemplanten, heesters en bodembedekkers die ontstonden zonder tussenkomst van de mens. In de natuurtuin moest volgens hem vooral geschikt worden naar kleur en vormverwantschap, zodat het totaal een aangename, esthetische uitstraling kreeg. De enige plaats waar hij zijn ideeën werkelijk kon toepassen waren de tuinen van zijn huis Soekasari in Dordrecht en Soekasari II aan de Ginnekenweg.²⁹⁴ Springer vond de tuinen van Van der Linden maar knutselwerk.

Van der Linden van Snelrewaard overleed in zijn huis in Teteringen in 1897.²⁹⁵ G.L. Janssen schrijft in zijn *In Memoriam* dat Van der Linden ‘naar vermogen het goede en schoone heeft gediend en (...) heeft meegewerkt den vrede, den schoonheidszin en de liefde onder de menschen te bevorderen.’ ‘Niet in jacht naar eer en roem heeft deze mensch het hoogste gezocht, maar wel in eene harmonische ontwikkeling ten goede van de eigen individualiteit, ten bate van de menschheid.’

Architect J.A. van Dongen

Johannes Adrianus (Jan) van Dongen werd geboren in Breda in 1866 en overleed in zijn geboorteplaats in 1934.²⁹⁶ Hij studeerde van 1886 tot 1890 aan de Academie voor Schone Kunsten in Antwerpen en werkte daarna in deze stad voor het architectenbureau Dieltiens, Bielmeyer en Van Gucht. In 1896 vestigde hij zich als zelfstandig architect in Breda. Hij was de vriend en artistieke kompaan van de Bredase kunstenaar Bart Klunne. Aanvankelijk bouwde Van Dongen in neorenaissance vormen die ontleend waren aan de voorbeelden die hij kende uit Antwerpen. Later ging hij over op de curvilineaire art nouveau, ook weer naar Belgisch voorbeeld. Nog later weer bouwde hij naar voorbeeld van de Engelse Arts and Crafts-beweging. In 1909 werd hij als een van de eersten lid van de Bond van Nederlandsche Architecten, die in 1908 was opgericht. Van Dongen en Klunne waren beiden betrokken bij de oprichting van de Bredasche Kunstkring in 1900. Hij heeft veel winkelpanden gebouwd in de Bredase binnenstad en villa's en herenhuizen in de toenmalige nieuwe wijken. Hij ontwierp de huizen met voortuintjes aan de Vijverstraat, de kliniek van dr. Struijcken aan de overzijde van de Vijverstraat en de villa op de hoek van de Vijverstraat en het Wilhelminapark. In 1919 publiceerde Van Dongen een plan om een gebouw voor kunsten en wetenschappen te bouwen in het Wilhelminapark in het verlengde van de Parkstraat.

Burgemeester W.G.A. van Sonsbeek

Willem George Alphonse van Sonsbeek werd geboren in Amsterdam in 1877.²⁹⁷ Hij stamde uit een katholieke patricische familie. Hij bezocht het Stonyhurst College in Blackburn in Schotland en studeerde rechten aan de Universiteit van Amsterdam. In 1903 werd hij secretaris van de staatscommissie inzake de bedelarij, in 1905 adjunct-commies op de provinciale griffie in Arnhem, en daarna commiesgriffier van de Tweede Kamer. Hier kon hij de binnenlandse politiek van nabij volgen. Met ingang van 1 januari 1919 werd Van Sonsbeek benoemd tot burgemeester van Breda. ‘Van Sonsbeek heeft persoonlijk sterk bijgedragen aan de ontwikkeling van Breda tot een moderne stad’, aldus zijn biograaf W.J.M. Klaassen. We kunnen daaraan wel toevoegen dat hij, misschien wel méér dan de directeur van openbare werken, Hornix, of de directeur van Beplantingen, Van Koolwijk, de ontwikkeling van Breda tussen de twee wereldoorlogen bepaald heeft.

Van Sonsbeek was onder andere voorzitter van de Bredasche Golfclub Toxandria en voorzitter van de afdeling Breda van het Nederlands Olympisch Comité. Hij was ook lid van veel commissies op landelijk gebied. Bij zijn afscheid als

burgemeester in 1936 werd het Burgemeester van Sonsbeekpark naar hem genoemd. In 1952 werd in dit park een borstbeeld van Van Sonsbeek onthuld. Per 1 juni 1936 werd hij benoemd tot commissaris der koningin in de provincie Limburg. In 1941 werd hij door de Duitse bezetter ontslagen omdat hij te weinig meegaand was. Van 1944 tot 1947 was hij opnieuw commissaris van de koningin in Limburg. Volgens zijn biograaf was Van Sonsbeek begiftigd met een brede culturele belangstelling. Als burgemeester van Breda kwam zijn gevoel voor stijl volgens hem beter tot zijn recht dan daarna in Maastricht. Hij overleed in 1969 te Heino (Overijssel).

Directeur van Beplantingen C.M. van Koolwijk

Cornelis Marie van Koolwijk, geboren in 1877 als zoon van een notaris, kreeg aanvankelijk een opleiding voor het notariaat.²⁹⁸ Later koos hij de richting van de tuinbouw en studeerde in Boskoop, Wageningen, Berlijn, Wenen en Kroatië. Na terugkeer in Nederland exploiteerde hij een grote boomkwekerij in Cuijk aan de Maas. Ten gevolge van grote overstromingsschade aan zijn kwekerij solliciteerde Van Koolwijk bij de gemeente Breda. Van 1922 tot 1945 was hij directeur van de dienst Beplantingen, als opvolger van Waals. Van Koolwijk speelde een grote rol bij de aanleg van de Bredase parken tussen de twee wereldoorlogen. Hij heeft het Burgemeester van Sonsbeekpark, het Brabantpark en het parkje de Trekpot aangelegd. Het Wilhelminapark werd onder zijn leiding in 1926 gereorganiseerd. Het Brabantpark heet tegenwoordig naar zijn ontwerper het Van Koolwijkpark. Ook buiten Breda heeft hij beplantingen ontworpen.

In een artikel uit 1940 over het parkenschoon in Breda wordt Van Koolwijk gekenschetst als een kunstenaar.²⁹⁹ 'Breda mag trotsch zijn op haar parken, trotsch ook op den man, die verschillende van deze parken schiep en voor den uitstekenden staat van onderhoud verantwoordelijk is: de directeur der gemeentebepantingen, de heer C.M. van Koolwijk. In meer dan een opzicht heeft de heer van Koolwijk zich een pur sang kunstenaar getoond en een voortreffelijk vakman.'

In zijn vrije tijd schilderde en tekende hij landschappen in de trant van de Haagse School. Hij overleed in Breda in 1948.

Directeur van Beplantingen J.W.M. (Sjef) Langeveld

Sjef Langeveld (Lisse, 1943), thans wonend te Chaam, studeerde in Londen, Boskoop en Delft respectievelijk theologie, landschapsarchitectuur, architectuur en stedenbouw (specialisatie: ecologie en planning). Hij werkte als landschapsarchitect bij het architectenbureau Buro O.D. 205 in Delft van 1971 tot 1975 en was van 1975 tot 1978 assistent bij de vakgroep Landschapskunde, Stedelijk Groen en Ecologie van de Technische Universiteit Delft. Van 1979 tot 1983 was hij hoofd van de ontwerpafdeling van de Bredase gemeentelijke dienst Beplantingen. Hij was betrokken bij het ontwerp van het nieuwe stadsdeel Haagse Beemden en was verantwoordelijk voor de ontwikkeling en uitvoering van het Groenstructuurplan van Breda (1984). Van 1983-1990 was hij directeur van Beplantingen en, na een reorganisatie, hoofd Natuur en Landschap bij de gemeentelijke Milieudienst. In 1990 ver-

trok hij naar Wageningen, waar hij hoofd werd van de onderzoeksfdeling Planning, Gebruik en Beheer van bossen, natuur en stedelijk groen, die uitgroeide tot de afdeling Ecologie en Samenleving van het Instituut voor Bos- en Natuuronderzoek (IBN-DLO). In 1998 werd hij daar hoofd Klantbeheer en was hij direct betrokken bij het tot stand komen van het onderzoeksinstituut Alterra. Thans is hij, sinds 2000, directeur van de stichting Both ENDS in Amsterdam, een organisatie voor internationale samenwerking op het gebied van natuur en milieu in ontwikkelingslanden. Deze ondersteunt daartoe collega natuur- en milieuorganisaties over de gehele wereld.

Landschapsarchitect R.J.G. (Rob) van Bergen

Rob van Bergen (Breda, 1932) studeerde in 1958 af aan de Hogere Opleiding voor Tuinarchitectuur (HOTA) in Boskoop. Daarna, tot 1959 werkte hij bij de plantsoendienst van Den Bosch aan het uitbreidingsplan de Pettelaar, aan het Zuiderpark en aan de Zuiderplas. Van 1960 tot 1962 verbleef hij in Californië in de Verenigde Staten, waar hij bij het adviesbureau voor recreatie en landschap van K. Anderson te Roseville werkte aan diverse parkontwerpen, watersportcentra en sportaccommodaties, voornamelijk in midden Californië. Van 1962 tot 1977 was hij in dienst van Buro O.D. 205 in Delft. Hij was verantwoordelijk voor het ontwerp van onder andere het Lingebos, de campussen van de Technische Hogeschool in Eindhoven en die in Twente, het complex van de Soefi-tempel in de duinen bij Katwijk aan Zee en het recreatiegebied de Groene Ster in Leeuwarden. Verder werkte hij hier aan uitbreidingsplannen van Eemnes en Drachten. Van 1977 tot 1997 was hij in dienst van de Dienst Beplantingen van de gemeente Breda. Op diverse schaalniveaus werkte hij, in samenwerking met de afdeling stedenbouw, aan de ontwikkeling van de Haagse Beemden. Hij ontwierp verschillende parkreconstructies zoals die van het Wilhelminapark, van het park Vrederust, het Van Sonsbeeckpark, het park Valkrust en van park Wolfslaar.

AANTEKENINGEN

1. Met dank aan Eric Blok, bureau SB4 te Wageningen; Henny van Schie, Nationaal Archief in Den Haag; Hans Schwartz, Zeeuws Archief te Middelburg; Sjf Langeveld te Chaam en Rob van Bergen te Ulvenhout voor hun hulp en bereidwillige medewerking.
2. Ad Bijma (red.), *Parkboek, Wilhelminapark 1895-1995, 'Parel aan den sierlijken kroon van Breda's stedemaagd'* (Breda, 1995). E. Cremers, F. Kaaij en C. Steenbergen, *Bolwerken als stadsparken, Nederlandse stadswandelingen in de 19^e en 20^e eeuw* (Delft, 1981). Carla S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer en Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Oost en Midden, Gelderland, Utrecht* (Rotterdam, 1996). Maurits van Rooijen, *De zorg voor het Bredase groen vanaf 1880* (Utrecht, 1978).
3. Gerard Otten, 'De ontmanteling van Breda en het Plan van Uitleg van Van Gendt, 1869-1881', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 44 (1991), 1-35.

4. Gerard Otten, 'De verstedelijking van de Ginnekenweg in de negentiende eeuw', in: *Engelbrecht van Nassau* (1992), 261-278, jaargang 1993, 41-54, 96-108 en 351-356, en jaargang 1994, 51-61, 111-116, 189-195 en 225-239.
5. Stadsarchief Breda (SAB), Secretariearchief van Ginneken, 1811-1941 (Afd. G 2), inv.nr. 1493.
6. SAB, Secretariearchief van Ginneken, 1811-1941 (Afd. G 2), inv.nr. 1492a, volgnummers 3, 10, 64 en 66.
7. SAB, Secretariearchief van Ginneken, 1811-1941 (Afd. G 2), inv.nr. 1494.
8. Ginneken en Bavel, Gemeenteverslagen 1888-1905 (manuscript in bibliotheek SAB).
9. Dit blijkt onder andere uit de jaartallen op de 'eerste stenen' die gelegd zijn bij de bouw.
10. Nationaal Archief (NA), Archief van de Ingenieur der Domeinen voor de Ontmanteling der vestingen, 1868-1900 (nummer toegang 2.08.25), inv.nr. 27, map k, 'verpachtingen'.
11. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3014, akte 41.
12. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 553, fol. 211.
13. J. Craandijk, *Nieuwe wandelingen in Nederland* (Haarlem, 1888), 246 en 269.
14. Illustrator, 'Bredaasch Prentenboek VIII, De Loopschans', in: *Nieuwe Bredasche en Oosterhoutsche Courant*, 27 november 1898.
15. J.H.H. Houwing, *Herinneringen aan Breda uit het einde der 19^e - begin der 20^e eeuw* (Breda, 1970), 1-2.
16. *Toegang op het archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944* (Den Haag, 1993) en *Onderzoeksgids voor domeinarchieven betreffende Noord-Brabant, ca. 1300-1981* ('s-Hertogenbosch, 1993).
17. *Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden, 1892* ('s Gravenhage en Utrecht, 1891) en *Staatsalmanak*, 1895.
18. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 1438 (oud dossier 1496) en SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3061.
19. Het concept van de brief is geschreven in het handschrift van burgemeester De Man.
20. Rond de correspondentie in het archief van de Afdeling Domeinen zitten geen adviezen gevouwen van de directeur in Middelburg, de ontvanger in Breda of de ingenieur Van Gendt. Het idee is dus louter afkomstig van administrateur Holsboer.
21. SAB, Afd. V (Varia), inv.nr. 410. Kaartje behorende bij de Ontmanteling van Breda, Bestek no. 18, Ophoging van een gedeelte van Bouwblok 27, iets vóór 1888. Het bestek zelf ontbreekt.
22. *Veertiende veiling van geslechte vestinggronden te Breda, te houden 1 en 8 oktober 1888 te Breda* (Breda, 1888).
23. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325.
24. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.618 (oud dossier 8047).
25. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 422, missive van 6 mei 1891, nummer 326.
26. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167). Kaartje 'Overlegd bij brief van burgemeester en wethouders van Breda aan de ontvanger te Breda van 6 mei 1891 no. 326'.
27. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.618 (oud dossier 8047).
28. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325.
29. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
30. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
31. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
32. Carla S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer en Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Oost en Midden, Gelderland, Utrecht* (Rotterdam, 1996), 258, Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers, Herenhuizen en villa's in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)* (Zwolle en Zeist, 2004), 106.

33. Later zou ook dit park de naam Wilhelminapark krijgen.
34. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer, tuinarchitect, dendroloog* (Rotterdam, 2002), 40.
35. A. Graafhuis, *De Utrechtse heren Zeventien, Zeventien Utrechtse burgemeesters en hun stad, 1813-1980* (Utrecht, 1984), 64 en C.B. Wels, 'Reiger, Bernardus (1845- 1908)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, deel 1 (Den Haag 1979), 484.
36. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167), potloodaantekening op een briefje van Guljé aan Holsboer van 22 april 1892.
37. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
38. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325.
39. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
40. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167) en SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3066.
41. *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1892, 410.
42. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 84 en 85, besloten vergadering van 14 januari 1893.
43. *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1893, 19.
44. Uit Bibliotheek Wageningen Universiteit, Speciale Collecties, Collectie Springer, inv.nr. 01.138.01 blijkt dat Springer in 1939 zijn dossier over het Wilhelminapark opgestuurd heeft aan de directeur van Beplantingen, Van Koolwijk. Waarschijnlijk is het daarna in Breda verloren gegaan.
45. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167). Een tweede exemplaar bevindt zich in de collectie Springer in de bibliotheek van de landbouwuniversiteit van Wageningen.
46. De datum wordt genoemd in NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167). In het exemplaar van de *Nieuwe Bredasche Courant*, dat bewaard wordt op het SAB ontbreekt het artikel op 9 oktober 1892. Het artikel bevindt zich wél in de collectie van Breda's Museum, cat. nr. 707a, inv.nr. 606, maar zonder datum. Een ander exemplaar bevindt zich in Bibliotheek Wageningen Universiteit, Speciale Collecties, Collectie Springer, inv.nr. 01.137.17.
47. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 244.
48. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 26.
49. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
50. Carla S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer en Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Zuid, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg* (Rotterdam, 2000), 47.
51. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 256.
52. *Catalogus voor de negentiende veiling van geslachte vestinggronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1896).
53. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1893*.
54. SAB, SAB, *Notulen van den gemeenteraad van Breda, 1893*, 141 en 'Installatie van den burgemeester, den Edelachtbaren Heer Ed. Guljé', in *Bredasche Courant*, 9 april 1893, tweede blad, 1.
55. A.R. Vermeulen, *De wordingsgeschiedenis der Bredasche hoogdrukwaterleiding* (Breda, 1893).
56. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
57. SAB, *Notulen van den gemeenteraad van Breda, 1893*, 125.
58. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3271.
59. 'De watertoren', in *Nieuwe Bredasche Courant*, 23 april 1893.
60. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 556, fol. 340.
61. 'De opening der Bredasche Waterleiding', in *Bredasche Courant*, 18 februari 1894.
62. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1893*, 122.
63. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 210.
64. K.M. Smith en G.L. Janssen, *Breda en omstreken in woord en beeld* (Breda, 1897), 195.

65. *Nieuwe Bredasche Courant*, 2 juli 1893, Derde Blad, 2, kol. 1.
66. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167) en 'Ingezonden stukken' in *Nieuwe Bredasche Courant*, 16 juli 1893, derde blad, 2, kol. 5.
67. 'Eene blijde tijding', in *Nieuwe Bredasche Courant*, 23 mei 1894, Tweede Blad, 1, kol. 3, en NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7929 (oud dossier 8167).
68. Ingezonden stuk in *Nieuwe Bredasche Courant*, 2 september 1894, derde blad, 2, kol. 4.
69. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7930 (oud dossier 8167).
70. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3015, akte 91.
71. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7929 (oud dossier 8167) en SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3068.
72. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325.
73. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7929 (oud dossier 8167).
74. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325 en *Nieuwe Bredasche Courant*, 18 februari 1894, derde blad, 2, kolom 2.
75. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv. nrs. 7929 en 7930, declaraties van Springer.
76. *De Bredanaar*, 17 maart 1894, Tweede blad, 2, kolom 4.
77. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3066.
78. *Bredasche Courant*, 20 december 1894, Tweede Blad, 2, kol. 1.
79. Cees Fasseur, *Wilhelmina, De jonge koningin* (z.p., 1998), 109.
80. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3645.
81. *Bredasche Courant*, 27 september 1894, tweede blad, 2, kolom 3.
82. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3068.
83. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 557, fol. 104.
84. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3066.
85. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 158.
86. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 159.
87. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 47.
88. SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 663, SAB, Notulen van de vergadering van burgemeester en wethouders van 11 oktober 1894, nummer 14.
89. *De Bredanaar*, 17 maart 1894, Tweede blad, 2, kolom 4.
90. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1894*, 192.
91. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1879*, 67.
92. Zeeuws Archief, Archief van de directeur der registratie en Domeinen te Middelburg, inv.nr. 472, agendanummer 3325.
93. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1895*, 167.
94. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1896*, 187.
95. NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7929 (oud dossier 8167).
96. SAB, Archief van de Dienst Beplantingen, 1936-1983 (Afd. II-80), inv.nr. 537.
97. 'Verslag der Beplantingen over 1900', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1900*, 193.
98. 'Verslag der beplantingen over 1906', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1906*, 159.
99. 'Verslag der Beplantingen over 1907', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1907*, 182.
100. 'Verslag der beplantingen over 1906', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1906*, 159.
101. 'Verslag der Gemeente-Beplantingen te Breda over 1918', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1918*, Bijlage IV, 1.

- ¹⁰² NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 7929 (oud dossier 8167).
- ¹⁰³ Dit advies van ingenieur Van Gendt is de laatste keer dat het bestaan van het oorspronkelijke plan van Springer genoemd wordt. De ontvanger moet het naar de directeur in Middelburg gestuurd hebben, die het weer naar de afdeling Domeinen in Den Haag gestuurd heeft. Daar moet de tekening verloren zijn geraakt. Dergelijke grote, onhandige rollen en buitenformaat tekeningen lopen inderdaad een groot risico kwijt te raken in de administratie. Zo'n rol kan niet in de archieven worden opgeborgen, wordt er- gens in een hoek gezet en bij gelegenheid verdwijnt hij. De oorspronkelijke ontwerp-tekening van Springer is echter bewaard gebleven in de vorm van twee eigentijdse foto's, één in de archieven van de Domeinen en één in de Collectie Springer in Wageningen.
- ¹⁰⁴ In 1939 nog heeft Van Koolwijk, de directeur van Beplantingen, zijn excuses aangeboden aan Springer. Bibliotheek Wageningen Universiteit, Speciale Collecties, Collectie Springer, inv.nr. 01.138.01.
- ¹⁰⁵ Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 313.
- ¹⁰⁶ Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 62.
- ¹⁰⁷ Jannes de Haan, *Villaparken in Nederland, Een onderzoek aan de hand van het villapark Duin en Daal te Bloemendaal, 1897-1940* (Haarlem, 1986), en Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 101.
- ¹⁰⁸ Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 65.
- ¹⁰⁹ K.M. Smith en G.L. Janssen, *Breda en omstreken in woord en beeld* (Breda, 1897), 223.
- ¹¹⁰ *Gids voor Breda en omstreken* (Breda, 1902) 38.
- ¹¹¹ Herman de Ruiter, *Geïllustreerde gids voor de baronie van Breda* (Breda, 1907), 109.
- ¹¹² Gerard Otten, 'De Wilhelminabomen, De bomen, geplant in Breda ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898', in *Engelbrecht van Nassau*, (1998), 24-35.
- ¹¹³ 'Verslag der Beplantingen over 1900', in Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1900, 193.
- ¹¹⁴ 'Ter herinnering', in: Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1901, V.
- ¹¹⁵ 'Verslag der beplantingen over 1902', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1902*, 158.
- ¹¹⁶ 'Verslag der Beplantingen over 1904', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1904*, 128.
- ¹¹⁷ 'Verslag der Beplantingen over 1905', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1905*, 151.
- ¹¹⁸ 'Verslag der Beplantingen over 1909', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1909*, Bijlage D, 3.
- ¹¹⁹ 'Verslag der Beplantingen over 1910', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1910*, Bijlage D, 2.
- ¹²⁰ 'Verslag der gemeentebeplantingen te Breda over 1911', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1911*, Bijlage D, 1 en 'De storm', in: *Dagblad van Noord-Brabant*, 2 oktober 1911.
- ¹²¹ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 421. De bouwtekening is helaas verloren gegaan.
- ¹²² SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2027 en SAB, Archief van de Stadsarchitect, 1813-1939 (Afd. II-25), inv.nr. 87.
- ¹²³ SAB, kadastrale leggers van de gemeente Teteringen, art. 1487.
- ¹²⁴ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 421 en voorl. inv.nr. 2061, tek. nr. 64.
- ¹²⁵ Een goed sfeerbeeld van de Koninginnestraat rond de eeuwwisseling wordt ons geboden door het meisjesboek *Een vroolijke Frans*, geschreven door de onderwijzeres aan de Nutsmeisjesschool Jo Ufkes. De schrijfster woonde zelf aan de Koninginnestraat. De straat was nog onverhard en de huizen werden verlicht met petroleumlampen. Jo Ufkes, *Een vroolijke Frans* (Amersfoort, z.j.), 10.
- ¹²⁶ *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1895, 380.
- ¹²⁷ *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1895*, 115.
- ¹²⁸ Verschillende schrijvers hebben later uit deze brief de conclusie getrokken dat het park is aangelegd met de bedoeling de belastingbetalers binnen de gemeentegrenzen van Breda te houden. Het zal duidelijk zijn dat de Domeinen het park hebben aangelegd met de bedoeling geld te ontvangen met de verkoop van bouwgrond en dat de gemeente Breda in de hele zaak slechts een passieve rol heeft gespeeld.
- ¹²⁹ *Catalogus voor de negentiende veiling van geslechte vestinggronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1896).
- ¹³⁰ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944

- (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.820 (veilingdossier 529, oud dossier 9480). Later gebeurde aan de Baronielaan hetzelfde. Ook de Bredasche Bouwgrond-Maatschappij verkocht eerst de grond aan het begin en aan het einde van de Boulevard en daarna pas de tussengelegen percelen.
- ¹³¹ *Catalogus voor de negen-en-twintigste veiling van geslachte vestinggronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1907).
- ¹³² De erfdiensbaarheden werden in het Burgerlijk Wetboek van 1838 omschreven in de artikelen 721-757. Een erfdiensbaarheid was een last waarmee een onroerende zaak, het dienend erf, tot gebruik en ten nutte van andere onroerende zaak, het heersend erf, bezwaard was. Alle erfdiensbaarheden bestonden in de verplichting om iets te dulden, of iets niet te doen. In de wet werden onder andere het recht van waterloop en drop, het gootrecht, het recht van uitzicht, van inbalking of inankering, van voetpad, van rijpad of dreef, van weg en van waterleiding genoemd.
- ¹³³ Gerard Otten, *100 jaar Baronielaan, Boulevard Breda-Mastbosch, 1897-1899* (Breda, 1997).
- ¹³⁴ Gerard Otten, 'De Bredase boulevards, Brussel als voorbeeld voor Breda', in: *Monumenten en Landschappen*, Tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap te Brussel, Afdeling Monumenten en Landschappen, mei-juni 2002, nr. 3.
- ¹³⁵ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.655 (veilingdossier 459, oud dossier 8706).
- ¹³⁶ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.838 (veilingdossier 541, oud dossier 9585).
- ¹³⁷ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.852 (veilingdossier 553, oud dossier 9716).
- ¹³⁸ Gerard Otten, 'De aanleg van de Zandberglaan en omringende straten en het einde van het landgoed Rustland, 1894-1933', in *Engelbrecht van Nassau* (1992), 36-48 en 126-139, en 'De erfdiensbaarheden in het villapark Zandberg in Breda', in jaargang 2003, 37-51, 122-130, 161-183 en 220-247 en jaargang 2004, 80-98.
- ¹³⁹ *Nieuwe Bredasche Courant*, 23 mei 1894, Tweede Blad, 1, kol. 4.
- ¹⁴⁰ SAB, Collectie Bouwtekeningen.
- ¹⁴¹ *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1897, 307.
- ¹⁴² SAB, Collectie Bouwtekeningen.
- ¹⁴³ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 9152 (veilingdossier 484, oud dossier 9152).
- ¹⁴⁴ *Catalogus voor de een-en-twintigste veiling van geslachte vestinggronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1899).
- ¹⁴⁵ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 9152 (veilingdossier 484, oud dossier 9152).
- ¹⁴⁶ SAB, Collectie Bouwtekeningen.
- ¹⁴⁷ SAB, Secretariearchief 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3276, volgnr. 3095.
- ¹⁴⁸ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 434, volgnr. 1055.
- ¹⁴⁹ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 324, schrijven van de minister van Financiën van 22 februari 1904, no. 85.
- ¹⁵⁰ SAB, collectie bouwtekeningen Breda, Wilhelminasingel 5.
- ¹⁵¹ 'Dr. Struycken 70 jaar', in *De Maasbode*, 20 januari 1939, 'Dr. H.J.L. Struycken', in: *De Bredasche Courant*, 20 januari 1939, 1 en *Dagblad van Noord-Brabant en Zeeland*, 20 januari 1939, tweede blad, 6.
- ¹⁵² Herman de Ruiter, *Geïllustreerde gids voor de baronie van Breda* (Breda, 1907), 111.
- ¹⁵³ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.838 (veilingdossier 541, oud dossier 9585).
- ¹⁵⁴ *Catalogus voor de acht-en-twintigste veiling van geslachte vestinggronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1905).
- ¹⁵⁵ SAB, collectie bouwtekeningen Breda, Wilhelminapark 15.
- ¹⁵⁶ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 332, behandeld raad 10 maart 1906, agendanr. A 12.
- ¹⁵⁷ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.852 (veilingdossier 553, oud dossier 9716).
- ¹⁵⁸ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 3, vergadering van 15 juni 1898.
- ¹⁵⁹ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 3, vergadering van 15 maart 1899.

- ¹⁶⁰ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.686 (veilingdossier 489, oud dossier 9268).
- ¹⁶¹ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 3, vergadering van 4 juli 1899.
- ¹⁶² SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 3, vergadering van 6 juni 1900.
- ¹⁶³ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 75.
- ¹⁶⁴ De originele bouwtekening is niet bewaard gebleven.
- ¹⁶⁵ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv. nrs. 75 en 424.
- ¹⁶⁶ *Bredasche Courant*, 30 november 1902, derde blad, 1, kolom 2.
- ¹⁶⁷ *Bredasche Courant*, 2 maart 1902, derde blad, 1, kolom 1.
- ¹⁶⁸ *Bredasche Courant*, 28 november 1902, tweede blad, 1, kolom 1.
- ¹⁶⁹ Herman de Ruiter, *Geïllustreerde gids voor de baronie van Breda* (Breda, 1907) 111.
- ¹⁷⁰ SAB, Archief van de Vereniging tot Stichting en Instandhouding van een Diaconessenhuis in Breda, 1890-1987 (Afd. III-202), inv.nr. 3, vergadering van 10 maart 1904.
- ¹⁷¹ SAB, collectie bouwtekeningen, Wilhelminapark 27.
- ¹⁷² A. Hallema, *De geschiedenis van het Bredase Diaconessenhuis, 1890-1950* (Breda, 1950), 38.
- ¹⁷³ M.J. van Lieburg, 'Emma, koningin der barmhartigheid', in: C.A. Tamse (red.), *Koningin Emma, Opstellen over haar regentschap en voogdij* (Baarn, 1990).
- ¹⁷⁴ 'Het Koninklijk bezoek', in *Bredasche Courant*, 22 september 1913, 2, kolom 4.
- ¹⁷⁵ SAB, Secretariearchief 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3009.
- ¹⁷⁶ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3633.
- ¹⁷⁷ SAB, Collectie bouwtekeningen, Wilhelminapark 62-70.
- ¹⁷⁸ NA, Archief van de Afdeling Domeinen van het Ministerie van Financiën over de periode 1869-1944 (nummer toegang 2.08.71), inv.nr. 10.686 (oud dossier 9268, veiling nummer 489).
- ¹⁷⁹ *Catalogus voor de negen-en-twintigste veiling van geslechte vestingronden, gelegen onder Breda* (Breda, 1907).
- ¹⁸⁰ 'Verslag van de kamer van koophandel en fabrieken te Breda, wegens den toestand van handel en nijverheid in 1907', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1907*, en latere jaren.
- ¹⁸¹ Dolores Hayden, *Building Suburbia, Green Fields and Urban Growth, 1820-2000* (New York, 2003) en Gerard Otten, 'De suburbane zone rond Breda tussen 1870 en 1920', in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1 (2005), 9-20.
- ¹⁸² 'Voetbal', in: *Nieuwe Bredasche Courant*, 23 februari 1899, tweede blad, 2, kolom 1.
- ¹⁸³ 'Voetbal', in: *Dagblad van Noord-Brabant*, 28 mei 1900, 2, kolom 3.
- ¹⁸⁴ *Bredasche Courant*, 13 september 1916, 3.
- ¹⁸⁵ 'Zomerfeesten Bonus Eventus', in *Bredasche Courant*, 2 april 1910, Eerste Blad, 2 en 'Oud Breda', in *Bredasche Courant*, 13 juni 1910, 3, kol. 2, 16 juni 1910, 2, kol. 5 en 30 juni 1910, 3, kol. 2.
- ¹⁸⁶ SAB, Archief van de vereniging Bonus Eventus te Breda, 1894-1946 (Afd. III-143), inv.nr. 16, vergadering dd. 5 juli 1909 en inv.nr. 3.
- ¹⁸⁷ SAB, Archief van de vereniging Bonus Eventus te Breda, 1894-1946 (Afd. III-143), inv.nr. 3, en "'Oud-Breda'", in *Bredasche Courant*, 15 juni 1910, 2, kol. 5.
- ¹⁸⁸ SAB, Archief van de vereniging Bonus Eventus te Breda, 1894-1946 (Afd. III-143), inv.nr. 16, vergadering dd. 26 juli 1910.
- ¹⁸⁹ 'Jaarverslag van de afdeeling Breda van den Ned. Bond voor Lichamelijke Opvoeding over 1912', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1912*, Bijlage XXV, 2.
- ¹⁹⁰ 'Jaarverslag van de afdeeling Breda e.o. van den Ned. Bond voor Lichamelijke Opvoeding over 1914', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1914*, Bijlage XXVI, 2.
- ¹⁹¹ 'Jaarverslag van de Afdeeling Breda van den Ned. Bond voor Lichamelijke Opvoeding over 1915', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1915*, Bijlage XXVI.
- ¹⁹² *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1919*, 59.
- ¹⁹³ 'Verslag der gemeente-beplantingen te Breda over 1913', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1913*, Bijlage IV, 1.
- ¹⁹⁴ 'Jaarlijksch verslag der Baroniesche tuinbouwvereniging over 1913', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1913*, Bijlage XXVIa.

- ¹⁹⁵ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 453, agendanummer 34.
- ¹⁹⁶ Advertentie in *De Bredanaar*, 1 januari 1900, Eerste Blad, 4, kol. 2.
- ¹⁹⁷ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2062, tekening nr. 190.
- ¹⁹⁸ SAB, Archieven van de notarissen, geresideerd hebbende te Breda, 1843-1905 (Afd. III-50), inv.nr. 171, akten 291 en 385.
- ¹⁹⁹ *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1910, 101.
- ²⁰⁰ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2065, tekening nr. 482.
- ²⁰¹ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2065, tekening nr. 493.
- ²⁰² *Notulen der vergadering der gemeenteraad van Breda*, 1912, 217 en 340 en *Dagblad van Noord-Brabant*, 9 september, 21 september en 30 september 1912.
- ²⁰³ De collectieve herinnering heeft zich meester gemaakt van Villa Prikkeldraad en hier de meest fantastische verhalen omheen geweven. De eigenaar zou zich zozeer verbonden gevoeld hebben met Teteringen dat hij met Breda niets te maken wilde hebben en daarom zelf het prikkeldraad voor zijn deur heeft aangebracht.
- ²⁰⁴ Henri t' Sas, *In en om Breda, schetsen* (Breda, 1907), 37.
- ²⁰⁵ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3633.
- ²⁰⁶ *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1906*, 92.
- ²⁰⁷ *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1907*, 578.
- ²⁰⁸ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2064, tekeningen nrs. 407 en 417.
- ²⁰⁹ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3581.
- ²¹⁰ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 87.
- ²¹¹ SAB, *Notulen van den raad der gemeente Breda, 1909*, 167.
- ²¹² SAB, *Notulen van den raad der gemeente Breda, 1909*, 401.
- ²¹³ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3016, akte 127.
- ²¹⁴ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 562.
- ²¹⁵ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 564, volgnr. 19.
- ²¹⁶ SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929 (Afd. T-1), voorl. inv.nr. 2065, tekeningen nrs. 460, 462, 480, 482, 499, 522 en voorl. inv.nr. 2066, tekening nr. 566.
- ²¹⁷ 'De cavaleriekerne', in: *Bredasche Courant*, 6 september 1913, 2.
- ²¹⁸ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 453, agendanummer 34.
- ²¹⁹ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3017, akte 164.
- ²²⁰ Frans Brekelmans en Peter Schouten, *Van singel naar gracht, Het Ignatius Ziekenhuis te Breda van 1922 tot 1992* (Breda, 1992), 23.
- ²²¹ SAB, Gezinskaarten 1918-1937.
- ²²² 'Gebouw voor kunsten en wetenschappen te Breda', in *Dagblad van Noordbrabant*, 21 mei 1919, eerste blad, 1.
- ²²³ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3290.
- ²²⁴ SAB, *Notulen van den raad der gemeente Breda, 1922*, 256.
- ²²⁵ Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 472, agendanummer 212.
- ²²⁶ SAB, *Notulen van den raad der gemeente Breda, 1923*, 243. Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 475, agendanummer 170.
- ²²⁷ SAB, Archief van de gemeentesecretarie te Breda 1815-1925 (Afd. I-3/4), inv.nr. 3017, akte 216.
- ²²⁸ SAB, Secretariearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 298, map IV.
- ²²⁹ SAB, Secretariearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 19, map IX.
- ²³⁰ SAB, *Notulen van den raad der gemeente Breda, 1926*, 515.
- ²³¹ SAB, Archief van de Petrus van Kesselstichting te Breda (afd. III-264), inv.nr. 13, vergadering van 30 juni 1916.
- ²³² SAB, Archief van de Petrus van Kesselstichting te Breda (afd. III-264), inv.nr. 13, vergadering van 3 juli 1922.

233. SAB, Archief van de Petrus van Kesselstichting te Breda (afd. III-264), inv.nr. 13, vergadering van 17 oktober 1922.
234. SAB, collectie bouwtekeningen Breda, Paul Windhausenweg 11-12.
235. 'Het Onze Lieve Vrouwe Lyceum', in: *Dagblad van Noord-Brabant*, vierde blad, 1.
236. 'Het nieuwe Onze Lieve Vrouwe Lyceum aan het Wilhelminapark te Breda', in: *Dagblad van Noord-Brabant*, 23 oktober 1926, tweede blad, 1.
237. 'Het O.L. Vrouwe Lyceum ingezegend', in *Dagblad van Noord-Brabant*, 26 oktober 1926, 1.
238. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over 1922', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1922*.
239. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over 1924', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1924*.
240. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 376, map I.
241. Bibliotheek Wageningen Universiteit, Speciale Collecties, Collectie Springer, inv.nr. 01.138.01 en 'Bond van Nederlandsche Tuinkunstenaars', in: *Bredasche Courant*, 2 juni 1926, 2.
242. Dit advies is niet bewaard gebleven.
243. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over 1928', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1928*.
244. 'Parkenschoon in Breda', in: *Dagblad van Noordbrabant en Zeeland*, 5 augustus 1940, Tweede Blad, 6.
245. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 376, map I.
246. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 376, map V.
247. Nel Bartels, 'De stedenbouwkundige ontwikkeling van Breda, 1870-1930', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 49 (1996).
248. SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929, voorl. inv.nr. 2127.
249. SAB, Administratief archief van het gemeentebestuur van Teteringen, 1814-1929, voorl. inv.nr. 413.
250. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 20, map VII.
251. *Beknopte gids voor Breda en omstreken* (Breda, 1928), 10.
252. De ANWB begon zijn leven als Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond, maar richtte zich al sinds het begin van de twintigste eeuw op automobilisten.
253. SAB, Secretarieearchief 1926-1945, doos 388, map III.
254. SAB, Secretarieearchief 1926-1945, doos 372, map IX.
255. A. Kellenaers, 'Een gordel van smaragd rondom Breda', in: *De Wandelaar* (oktober 1929).
256. 'De beplantingen in de gemeente Breda', in: *Dagblad van Noord-Brabant*, 4 oktober 1930, vierde blad, 13.
257. Gerard Otten, *Burgemeester van Sonsbeeckpark* (Breda, 1997), 11.
258. Gerard Otten, 'Breda na de ontmanteling', in: Pierre van der Pol (red.), *Breda in kaart* (Breda, 2002), 37.
259. *Breda als industrie- winkel-, woon- en vacantiestad* (Breda, 1932).
260. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over het jaar 1939', 6, in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1939*.
261. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 22, map XVII.
262. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 593, akte 304.
263. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over 1928', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1928*, Bijlage III, 3.
264. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 298, map IV.
265. SAB, Collectie bouwtekeningen.
266. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 24, map XIV.
267. Joosje van Geest, *Architectuurgids Breda* (Rotterdam, 2002), 166 en Jouke van der Werf, *F.A. Eschauzier, Een orde voor de zintuigen* (Rotterdam, 1999), 76.
268. SAB, Secretarieearchief 1926-1945 (Afd. I-5), doos 514, map III, 'De tachtigste verjaardag van notaris A.J.A. Verschraage', in *Bredasche Courant*, 2 juni 1930, 2 en 'Notaris Verschraage 80 jaar. De burgerij schenkt hem een monumentale bank', in *Dagblad van Noordbrabant*, 2 juni 1930, eerste blad, 2.
269. 'De Verschraage-bank, Onthulling van het monument', in: *Dagblad van Noordbrabant*, 4 november 1930, eerste blad, 2 en 'De Verschraage-bank onthuld en door de gemeente aanvaard', in: *Dagblad van Noordbrabant*, 5 november 1930, Eerste blad, 2, kol. 2.
270. 'Notaris Verschraage, De H. Uitvaart en begrafenis', in *Dagblad van Noordbrabant*, 7 april 1931, Tweede blad, 5, kol. 1.

271. Waarschijnlijk heeft Van Koolwijk achter de bank een massieve beplanting van heesters ontworpen, als een achtergrond voor het monument. Oorspronkelijk moet men vanuit de bank een onbelemmerd uitzicht naar alle kanten gehad hebben. Nu is de bank omgeven door enkele bomen die ook het uitzicht vanuit de Parkstraat op de bank belemmeren. Het zou beter zijn deze bomen te verwijderen.
272. Wim Klinkert, 'Sporen van een oorlog, Zorg om oud-strijders, oorlogsgraven en -monumenten in Breda, 1944-1964', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 47 (1994).
273. SAB, Secretariearchief 1945-1959 (Afd. I-6), doos 944, map II.
274. Adriaan van Beek, *Beelden uit Breda* (Breda, 2001), 112.
275. *Groenstructuurplan voor de binnenstad 1982* (Breda, 1982).
276. Carla S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer en Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Zuid, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg* (Rotterdam, 2000), 43.
277. SAB, Archief van de Dienst Beplantingen, 1936-1983 (Afd. II-80), inv.nr. 537. In dit dossier zit echter slechts een fotokopie van het ontwerp.
278. SAB, Archief van de Werkgroep Wilhelminapark (Afd. III-182), inleiding.
279. SAB, Archief van de Werkgroep Wilhelminapark (Afd. III-182), inv.nr. 10.
280. Op 7 april 2004 werd door de burgemeester van Breda, mr. C.G.J. Rutten, samen met basisschoolleerlingen, ter gelegenheid van Nationale Boomfeestdag een Koningslinde geplant op het schiereiland in de grote vijver, tegenover het Vogeleilandje. De lindeboom was aangeboden door Staatsbosbeheer ter gelegenheid van de geboorte van kroonprinses Amalia op 7 december 2003.
281. *Parkboek, Wilhelminapark 1895-1995* (Breda, 1995).
282. Gerard Otten, 'De ontmanteling van Breda en het Plan van Uitleg van Van Gendt, 1869-1881', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 44 (1991) en Isja Finaly, *Doorbroken barrières, Architect F.W. van Gendt (1831-1900) en de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen* (Bussum, 1996).
283. Johan van Merriënboer, 'De laatste der katholiek-liberalen. N.R.H. Guljé, parlementariër voor het kies-district Breda van 1862 tot 1871', in *Jaarboek De Oranjeboom* 44 (1991).
284. 'Burgemeester E.H.A. Guljé herdacht', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1907*, X.
285. Gerard Otten, 'De Bredase boulevards, Brussel als voorbeeld voor Breda', in: *Monumenten en Landschappen*, Tijdschrift van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap te Brussel, Afdeling Monumenten en Landschappen, mei-juni 2002, nr. 3.
286. SAB, Archief van de Stadsarchitect, 1813-1939 (Afd. II-25), inv.nr. 87.
287. Carla S. Oldenburger-Ebbers, Anne Mieke Backer en Eric Blok, *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur, Deel Zuid, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg* (Rotterdam, 2000), 44.
288. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*.
289. Maurits van Rooijen, *De zorg voor het Bredase groen vanaf 1880* (Utrecht, 1978).
290. *Verslag van den toestand der gemeente Breda over het jaar 1903*, 152.
291. 'Verslag van den Dienst der Beplantingen over 1922', in: *Verslag van den toestand der gemeente Breda over 1922*, Bijlage IV, 1.
292. Katrijn Kuijpers, *Dat komt enkel van één bad, Leven en werk van de Bredase compomiste Nelly van der Linden van Snelrewaard - Boudewijns* (Breda, 1992), 16.
293. Constance D.H. Moes, *L.A. Springer*, 210.
294. K.M. Smith en G.L. Janssen, *Breda en omstreken in woord en beeld* (Breda, 1897), 195.
295. G.L. Janssen, ingezonden stuk in *Bredasche Courant*, 19 augustus 1897, eerste blad, 2, kol. 4.
296. Ron Dirven en Pierre van der Pol, 'Bart Klunne (1875-1924), kunstenaar tussen idealen en zakelijke realiteit', in: *Jaarboek De Oranjeboom* 49 (1996).
297. W.J.M. Klaassen, 'Sonsbeeck, Willem George Alphonse van', in: *Biografisch woordenboek van Nederland, derde deel* ('s-Gravenhage, 1989), 558.
298. Gerard Otten, *Burgemeester van Sonsbeeckpark* (Breda, 1997), 23.
299. 'Parkenschoon in Breda', in: *Dagblad van Noordbrabant en Zeeland*, 5 augustus 1940, Tweede Blad, 6.